

T.C.
NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ VELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANA BİLİM DALI

ANTİK ÇAĞDA DAĞ KÜLTÜ: ARGAIOS ÖRNEĞİ

Yüksek Lisans Tezi

Elif VAROL

Danışman
Doç. Dr. Bilsen Şerife ÖZDEMİR

Nevşehir
Ocak 2024

T.C.
NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ VELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANA BİLİM DALI

ANTİK ÇAĞDA DAĞ KÜLTÜ: ARGAIOS ÖRNEĞİ

Yüksek Lisans Tezi

Elif VAROL

Danışman
Doç. Dr. Bilsen Şerife ÖZDEMİR

Nevşehir
Ocak 2024

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Tezi Hazırlayan

Elif VAROL

TEZ YAZIM KILAVUZUNA UYGUNLUK

“Antik Çağ’da Dağ Kültü: Argaios Örneği” adlı Yüksek Lisans tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzu’na uygun olarak hazırlanmıştır.

Tezi Hazırlayan

Elif VAROL

Danışman

Doç. Dr. Bilsen Şerife ÖZDEMİR

Arkeoloji Ana Bilim Dalı Başkanı

Prof. Dr. Yener Bektaş

KABUL VE ONAY SAYFASI

Doç. Dr. Bilsen Şerife ÖZDEMİR Danışmanlığında Elif VAROL tarafından hazırlanan “Antik Çağ’da Dağ Kültü: Argaios Örneği” adlı bu çalışma, Jürimiz tarafından Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

..... / /

JÜRİ

İMZA

Danışman:

.....

Üye:

.....

Üye:

.....

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun / / tarih ve sayılı Kararı ile onaylanmıştır.

..... / /

Dr. Öğr. Üyesi Volkan Recai ÇETİN
Enstitü Müdürü

TEŐEKKÖR

Bu çalışmanın gerçekleőmesine katkı ve emeklerinden dolayı değerli hocam “Doç. Dr. Bilsen şerife ÖZDEMİR’ e” ve adım attığım her başarı yolunda ruhuyla ufkumu aydınlatan sevgili “Babam’a” sonsuz teőekkürler.

ANTİK ÇAĞDA DAĞ KÜLTÜ: ARGAIOS ÖRNEĞİ

Elif VAROL

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,

Arkeoloji Anabilim Dalı, Yüksek Lisans, Ocak 2024

Danışman: Doç. Dr. Bilsen Şerife ÖZDEMİR

ÖZET

“Antikçağ’da Dağ Kültü; Argaios Örneği” başlıklı tez çalışmasında, dağ kültürünün Antikçağ içerisinde birçok farklı dönem ve kültürlerde ele alınmış ve bu dinsel yaklaşıma bir açıklık getirilmiştir. İnsanlık tarihi boyunca, insanoğlu evrende yer alan her şeyin kutsal bir gücün yarattığına inanmıştır. Onlar için muhakkak yaratıcı gökyüzünün sonsuzluğunda yaşıyor olmalıdır. Bu bağlamda dağlar, tanrıya en yakın yerler olarak seçilmiştir. Bazen tanrının kendisi, bazen dünya ile bağ kurduğu bir merdiven hatta zaman zaman yaşadığı yer olarak düşünülmüştür. İnsan ruhunun, kutsala yakın olma isteğinden kaynaklı olarak da çeşitli sunular yapıp dua ettikleri yerler muhakkak dağlar olmuştur. Tez çalışması kapsamında Mezopotamya ve Anadolu kültürlerinde dağ kültü inancı ele alınmış ve arkeolojik, nümismatik ve antik-modern kaynaklar ışığında dağların kutsallığı hakkında incelemelere yer verilmiştir. Son olarak birçok kültür için önemli bir inanç sistemine sahip olan Argaios Dağı hem dinsel hem de ikonografik olarak ele alınmış ve onun dinsel önemi çeşitli bilgilerle desteklenmiştir.

Anahtar Kelime: Dağ, Kült, Kutsal, Argaios

MOUNTAIN CULT IN ANCIENT TIMES: THE EXAMPLE OF ARGAIOS
Gülşen Gizem GÜDÜCÜ

**Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Institute of Social Sciences, Department
of Archeology, Master Degree, January 2024**

Supervisor: Doç. Dr. Bilsen Şerife ÖZDEMİR

ABSTRACT

"Mountain Cult in Antiquity; "Argaios Example", the mountain cult was discussed in many different periods and cultures in Antiquity and this religious approach was clarified. Throughout human history, human beings have believed that everything in the universe was created by a sacred power. For them, the creator must surely live in the infinity of the sky. In this context, mountains were chosen as the closest places to God. Sometimes it was thought of as the god herself, sometimes as a staircase through which she connected with the world, and sometimes even as the place where it lived. Due to the human soul's desire to be close to the sacred, the places where they made various offerings and prayed were definitely mountains. Within the scope of the thesis, the mountain cult belief in Mesopotamian and Anatolian cultures was discussed and studies on the sanctity of mountains were included in the light of archaeological, numismatic and ancient-modern sources. Finally, Mount Argaios, which has an important belief system for many cultures, is discussed both religiously and iconographically, and its religious importance is supported by various information.

Key Words: Mountain, Cult, Sacred, Argaios

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK.....	ii
TEZ YAZIM KILAVUZUNA UYGUNLUK	iii
KABUL VE ONAY SAYFASI.....	iv
TEŞEKKÜR.....	v
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
ŞEKİLLER LİSTESİ	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İNSAN VE DAĞ İLİŞKİSİNİN GENEL HATLARI

İKİNCİ BÖLÜM

ANTİK ÇAĞDA DAĞ KÜLTÜNÜN ERKEN İZLERİ

2.1. Mezopotamya Dinsel Yaşamında Dağ Kültü.....	8
2.2. Minos, Miken ve Yunan Dinsel Yaşamında Dağ Kültü.....	15
2.3. Antik Çağ Anadolu Dinsel Yaşamında Dağ Kültü	24
2.3.1. Hitit Dinsel Yaşamında Dağ Kültü	24
2.3.2. Urartu Dinsel Yaşamında Dağ Kültü	34
2.3.3. Frig Dinsel Yaşamında Dağ Kültü.....	37

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ANTİKÇAĞ ANADOLUSU'NDA KUTSAL DAĞLAR

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ARGAİOS DAĞI

4.1. Argaios Dağının Coğrafik Özellikleri	46
4.2. Antik Kaynaklarda Argaios Dağı	48
4.3. İkonografik Olarak Argaios Dağı.....	52
4.4. Arkeolojik Buluntular Üzerinde Argaios Betimlemeleri.....	53
4.4.1. Küçük Arkeolojik buluntular Üzerinde Argaios betimlemeleri	53
4.4.2. Alınlıklı Mezar Stelleri Üzerinde Argaios;	55
4.4.3. Numismatik Buluntular Üzerinde Argaios Betimleri	59

4.4.3.1. Naturalist İkonografiye Sahip Argaios Dağı Betimleri (Res. 29,30,31,32,33,34,35,36,37,38)	60
4.4.3.2. Stilize İkonografiye Sahip Argaios Dağı Betimleri (Res. 39-40-41-42-43)	63
4.4.3.3. Her iki Üsluba Sahip Argaios Dağı Betimlemelerinin Tanrılar ve Dinsel Unsurlarla olan Betimleri	65
4.4.4. Argaios Dağının Dinsel Özellikleri.....	68
SONUÇ	71
EKLER.....	81
KAYNAKÇA	107
ÖZGEÇMİŞ.....	121

ŞEKİLLER LİSTESİ

Resim 1. Eski Mezopotamya ve Yakın Çevresi (Köroğlu, 2012: 13)	81
Resim 2. Ziggurlara Bir Örnek ‘Ur Zigguratı’ (Köroğlu, 2013: 90).....	81
Resim 3. Knossos’ta Kırık Vazo Parçasında Yer Alan ve Bir Dağ Zirvesi Üzerinde Tapınağa Sunu Yapan Erkek Betimi (Alexiou, 1964: 126)	82
Resim 4. Juktas Dağı Planı (Wightman, 2007: 342).....	82
Resim 5. Mikenai Sarayı Genel Görünümü (Mansel, 2014: 64).....	83
Resim 6. Dağ Tanrı Tasviri (Darga, 1992).....	83
Resim 7. Fırtına Tanrısı’nın Dağ Tanrıları Üzerinde Gösterilmiş Çizimi (K.Kohlmeyer, 1983).....	84
Resim 8. Yazılıkaya’da Betimlenen Dağ Tanrıları (Çinar, 2012: 257)	84
Resim 9. Yazılıkaya A Odası Tanrı Figürleri Planı (Seeher, 2011: 32)	85
Resim 10. B Odasında Yer Alan Kabartmaların planı (Seeher, 2011: 100)	85
Resim 11. Alacahöyük- Kalehisar Tepesi (Bahar, Turgut, Küçük, 2018: 421)	86
Resim 12. Kuşaklı Höyük (Bahar, Turgut, Küçük, 2018: 422).....	86
Resim 13. Oymağaç Höyük (Bahar, Turgut, Küçük, 2018: 422)	87
Resim 14. Ağılönü (Bahar, Turgut, Küçük, 2018: 423)	87
Resim 15. Çadırhöyük (Bahar, Turgut, Küçük, 2018: 423).....	88
Resim 16. Meher Kapı Kutsal Alanı (Sevin, 2003: 196)	88
Resim 17. Anadolu Medeniyetleri Müzesi’ nde Sergilenen Tanrıça Matar (Arslan, 2016)	89
Resim 18. Erciyes volkanının üç safhalı gelişme safhası (Güler, 1995: 114).....	89
Resim 19. Ayrı olarak İşlenmiş Bir Sunak Üzerinde Bronz Argaios (Bossert, 1942)90	
Resim 20. Zirvesinde Kartal Bulunan Bronz Argaios (Münster Arkeoloji Müzesi env. 3414 (@Archäologisches Museum der WWU Münster)).....	90
Resim 21. Zirvesinde Kartal Bulunan Bronz Argaios (Münster Arkeoloji Müzesi env. 3413 (@Archäologisches Museum der WWU Münster)).....	91
Resim 22. (Kara, 2015: 96)	91
Resim 23. Tek üçgen alınlıklı mezar steli (Baz, 2007: 257)	92
Resim 24. Üzerinde çift üçgen ve dairesel motiflerin yer aldığı stel (Kara, 2015: 246)	92
Resim 25. Birden fazla üçgen alınlığa sahip mezar steli (Kara, 2015: 264).....	93
Resim 26. Çift üçgen alınlığa sahip mezar steli (Takmer-Arslan-Önen, 2007: 177).93	

Resim 27. Üçgen alınlıkların arasında, ters bir biçimde betimlenen Lyra motifli stel (Kara, 2015: 252).....	94
Resim 28. Çift üçgen alınlıkların arasında, ters bir biçimde betimlenen Lyra motifli ve lyranın ortasında Phallus motifli stel (Kara, 2015: 253)	94
Resim 29. Kral Arkhelaos Dönemi' ne ait, Argaios betiminin ilk karşımıza çıktığı sikke örneği (Sydenham, 1933: no. 5)	95
Resim 30. Kral Arkhelaos Dönemi' ne ait, Argaios betiminin karşımıza çıktığı sikke örneği (Sydenham, 1933: no. 14)	95
Resim 31. Tiberius Dönemi' ne ait sikke örneği (Henseler, 2018: 41)	95
Resim 32. İmparator Claudius (MS 47-48) Dönemi' ne Tarihlenen Kaisareia Sikkesi (Sydenham 1933, no. 60)	96
Resim 33. Traianus Dönemi' ne ait bir sikke (Baydur, 1994: 13).....	96
Resim 34. Argaios' un gerçek görünümüne benzer betimlenen Antoninus Pius Dönemi' ne ait bir sikke örneği (Henseler, 2018: 230)	97
Resim 35. Antoninus Pius Dönemi' ne ait bir sikke (Henseler, 2018: 230)	97
Resim 36. Lucius Verus Dönemi' ne ait bir sikke (Henseler, 2018: 268)	98
Resim 37. Commodus Dönemi' ne ait bir sikke (Henseler, 2018: 304)	98
Resim 38. Septimus Severus Dönemi' ne ait bir sikke (Henseler, 2018: 46)	98
Resim 39. Argaios' un küresel bir şekilde betimlendiği Traianus Dönemi' ne ait sikke örneği (Henseler, 2018: 123).....	99
Resim 40. Argaios' un ortasında küre betimi olan Marcus Aurelius Dönemi' ne ait bir sikke örneği (Henseler, 2018: 268)	99
Resim 41. Argaios' un ortasında boynuzu anımsatan figürün olduğu Caracalla Dönemi' ne ait bir sikke örneği (Henseler, 2018: 115)	100
Resim 42. Stilize bir kapı motifi bulunduran Traianus Dönemi' ne sikke örneği (Henseler, 2018: 129).....	100
Resim 43. Argaios' un pramit şeklinde betimlendiği Traianus Dönemi' ne ait bronz sikke örneği (Henseler, 2018: 150).....	100
Resim 44. Argaios' un yüksek kaideli bir sunak üzerinde betimlendiği Commodus Dönemi' ne ait bir sikke (Henseler, 2018: 310)	101
Resim 45. Argaios' un yüksek kaideli bir sunak üzerinde betimlendiği Severus Alexander Dönemi' ne ait bir sikke (Akbaş, 2019: 155)	101

Resim 46. Argaios' un yüksek kaideli bir sunak üzerinde betimlendiği Severus Alexander Dönemi' ne ait bir sikke (Akbaş, 2019: 158)	101
Resim 47. Sunağın içerisinde Argaios betimi olan Elagabalus Dönemi' ne ait bir sikke örneği (Henseler, 2018: 217).....	102
Resim 48. Tapınak içerisinde Argaios betimi olan Septimius Severus Dönemi' ne ait bir sikke örneği (Akbaş, 2019: 149)	102
Resim 49. Argaios' un önünde yer alan tapınağın olduğu Marcus Aurelius Dönemi' ne ait sikke örneği (Henseler, 2018: 242)	102
Resim 50. Tapınak üstünde yer alan Argaios betimine örnek Commodus Dönemi' ne ait bir sikke (Henseler, 2018: 320)	103
Resim 51. İki sütun arasında yer alan Argaios betimli III. Gordianus Dönemi' ne ait sikke örneği (Henseler, 2018: 353).....	103
Resim 52. Alınlık içerisinde yer alan Argaios betimli Elagabalus Dönemi' ne ait sikke örneği (Akbaş, 2019: 154).....	104
Resim 53. Üzerinde erkek tanrı figürü bulunan Nero Dönemi' ne ait bir sikke örneği (Henseler, 2018: 70).....	104
Resim 54. Argaios üzerinde oturan Caracalla Dönemi' ne ait Apollon (Henseler, 2018: 143)	104
Resim 55. Argaios'un zirvesinde kartal tasvirli Hellenistik Dönem' e ait bir sikke örneği (Akbaş, 2019: 145).....	105
Resim 56. Ön yüzde Tykhe, Helenistik Dönem sikkesi (Henseler, 2018, 2019: 142)	105
Resim 57. Ön yüzde Tykhe, arka yüzde piramit, Roma İmparatorluk Dönem Sikkesi (Akbaş, 2019: 146)	105
Resim 58. Commodus Dönemi' ne ait Tykhe'nin başında Argaios betimi olan bir sikke örneği (Henseler, 2018: 310).....	106
Resim 59. Herakles ve Argaios' un bir arada betimlendiği Severus Alexander Dönemi' ne ait sikke örneği (Akbaş, 2019: 158).....	106

GİRİŞ

İnsanoğlu varoluşu itibariyle güçlü, erişilmez, yüce ve gizemli görünen her şeye kutsallık yüklemiştir. Bu hususta dağlar dini inanç sisteminde daima önem kazanmıştır. Volkanik patlamaların yaşanması, duruşları bağlamında heybetli görünüşleri ve önemli noktalardan biri ulaşılmaz olmaları dağların önemini arttırmaktadır. Bu bağlamda dağ, uzaktan bakıldığında heybeti ile insanı ürkütürken, yakınına gidildiğinde insanı, gündelik dünyasının kargaşasından kurtaran bir sığınağa dönüşür. İnsanlar ilk çağlardan itibaren dağlarla kuvvetli bir bağ kurdular.

Evlerini dağ eteklerine inşa edip, savunma sistemlerini dağlara sistematik bir şekilde yerleştirdiler. Piramitlerini, tümölüslerini dağlara benzettiler ve dağlara sığındılar. Çünkü en diplerinde, en üstlerinde, en yakınlarında hep dağlar vardı. Yaşamlarını dağlar biçimliyor, yaşama mekânlarının sınırlarını, evden ülkeye kadar hep dağlar çiziyordu. Önemliydi, gizemliydi, ulaşılmazdı, güçlüydü, tehlikeliydi. Tanrıları yüksek dağların tepelerinde bildiler. En ulaşılmaz doruklara oturtular inancılarını. En yüce tepeler en ulu tanrılara yakıştırıldı. Ve dağlar hem tanrının kendisi hem de tanrıların yeri/barınağı olarak bilindi. Bunun beraberinde dağlar önemli bir kült imgesine dönüşür ve içlerinde tanrının algılanıyor olmasıyla özeldir. Bu bağlamda pek çok kültürde dağın tanrısallığı ve kutsallığı da aşikârdır. Başta Mezopotamya olmak üzere Anadolu ve Yunanistan merkezli kültürlerde bu olgu farklı dağlar özelinde karşımıza çıkmaktadır.

Buradan hareketle; “*Antikçağ’ da Dağ Kültü; Argaios Örneği*” başlıklı bu tez çalışmasının ana amacını Antikçağ’ da dağ kültürünün farklı kültürler içerisinde ki gelişimi ve onun Anadolu da ki yansımalarının Argaios Dağı özelinde incelenmesidir. Çalışmada başta özellikle Argaios’a yönelerek onun kutsallığını ve tanrısallığını ortaya çıkartılması hedeflemiştir. Diğer yandan Argaios Dağı’nın Anadolu’nun erken dönem kültürleri ve diğer kültürlerle bağının ortaya çıkartılması da bu tezin ana

amaçlarından biri olmuştur. Dağ kültünün mevcut olduğu kültürler bu tez çalışmasının ana kapsamını oluşturmaktadır. Bu noktada çalışma içerisinde irdelenen Mezopotamya, Yunan ve Anadolu kültürlerinde tespit edilen dağ kültü izlerini kanıtlayan arkeolojik ve filolojik bilgiler bu kapsam içerisinde değerlendirilmiştir.

Tez çalışmasında başta kapsamlı bir literatür taraması yapılmış akabinde ise tezin ana odağı olan Argaios Dağı özelinde başta epigrafik verilerin ele alınmış sonrasında ise farklı malzeme gruplarından yola çıkarak ikonografik bir değerlendirmeye gidilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

İNSAN VE DAĞ İLİŞKİSİNİN GENEL HATLARI

İnsanoğlu, varoluşunun anlam kazanması bakımından daima bir kutsala ihtiyaç duyar. Kutsal kişiyi sıkıntılarından kurtaran, ona yol gösteren bir rehber niteliği taşır ve farklı olan, alışılmışın dışında olan her şey anlam kazanır. Din tüm bu unsurların bir araya geldiği bir konumdur. Din, her toplumda farklı anlayışlar içerisinde olsa da her kültürün sahip olduğu bir olgudur¹.

Etimolojik olarak din kelimesine baktığımızda bu kelimenin Türkçe'ye Arapça' dan geçtiği ve bugün sözlük anlamı olarak *“Tanrıya, doğaüstü güçlere, çeşitli kutsal varlıklara inanmayı ve tapınmayı sistemleştiren toplumsal bir kurum”* ifadesini kapsadığı görülmektedir². Ancak Antik Dönem Dini söz konusu olduğunda din-inanç ve ibadet kavramlarını açıklayan başka terimlerde mevcuttur³.

Kült, din ile kutsal arasındaki bir aracı olarak düşünülebilmekle birlikte, köken olarak, Latince *“cultus, -us (m.)”* kelimesinden ortaya çıkarak Latince, *“ilaha saygı, kurallı tapınma, tanrılara tapma”* gibi anlamlar taşımaktadır⁴. Kült kelimesi, Türkçeye Fransızca bir kelime olan *“culte”* den geçmiş bir kelime olarak değerlendirilmektedir. Türkçede söz konusu kelime din anlamı taşır ve Arapça kökenli *“ibadet”* sözcüğü kült kelimesi ile yakın anlamlar taşımaktadır. İbadet sözcüğü de kült sözcüğü gibi kutsal olana tapma anlamına gelmektedir⁵.

Bir şeyin kült olabilmesi için metafiziksel olarak bir farklılığın olduğu inanışları taşıması gerekmektedir ve yeryüzünde sıradan bir varlığın sahip olamayacağı, diğer

¹ Holm, 1988: 9-18

² TDK, 1932

³ Tümer, 1994: 312-320

⁴ Akçay, 2017:3

⁵ Akçay, 2017: 3

sıradanlıklardan uzak olan, insanlar tarafından kutsanan ve kült olarak değerlendirilebilen unsurlar çeşitlilik göstermektedir. Örneğin, bir boğanın hırçınlığı ve büyüklüğü, bir ağacın sahip olduğu geniş, uzun dalları ve ihtişamı, bir dağın görkemi, gizemi ve ulaşılmaz olması gibi.

Bu bağlamda dağ, uzaktan bakıldığında heybeti ile insanı ürkütürken, yakınına gidildiğinde insanı, gündelik dünyasının kargaşasından kurtaran bir sığınaktır. Dağlar önemli bir kült imgesine dönüşür ve içlerinde tanrının algılanıyor olmasıyla özeldir. Tanrı, görünmezdir ve ona ulaşabilmek mümkün değildir. Bu nedenle Antik Çağ da dağ, bir yandan yüceliği ve göğe uzanmasıyla insan zihninde görünmez, ulaşılmaz ama heybetiyle bir tanrı gibi algılanırken, diğer yandan da görünmeyen ve erişilmez olan tanrının yaşadığı yer olarak düşünülür. Ve tüm bu tanrı-dağ ilişkisi gereği dağ, kültürün yeri olarak seçilir⁶.

Dağ'ın kutsal sayılması belli bir bölge veya kültür ile sınırlı değildir. Hemen her kültürde kutsal sayılan dağlar ve bir dağ inancı vardır. Yunan Kültürü'ne bakıldığında mitolojilerindeki kutsal dağ "*Olympos Dağı*", Ural-Altay Kültürü'ne bakıldığında "*Sumeru*", İran inanışında "*Harburz*" bu duruma örnek verilebilir⁷. Varoluşun hangi dönemine bakarsak bakalım dağ bir biçimde dinsel yaşamın merkezi noktasında yer alır. Tanrı'ya ulaşmak mümkün değildir O, göklerin derinliklerinde bir yerlerdedir. İnsanın Tanrı'ya yakın hissedebilmesi, kendisinden bir parçayı benimseyebilmesi vazgeçilmez bir arzudur. Bu arzu en az tanrı kadar uzaklarda, erişilmesi zor hatta imkânsız olan ancak somut bir görselliğe sahip unsurlar ile biçimlenmiştir. Bunun yanı sıra göğün sonsuzluğu kendi başına, herhangi bir şeye ihtiyaç duymadan kutsallık olgusunu taşımaktadır.

İnsanın başını kaldırdığında gökyüzü ile derin bir huzura kapılması muhakkak onun ebedi kutsallığından gelmektedir. Tanrı ancak böylesine muazzam bir atmosferde dünyayı izliyor olmalıdır. Bu bağlamda bulutların derinliklerine kadar yükselen dağ, belki de göğün içerisindeki tanrının bir parçası olarak algılanmış olmalıdır. Esasında kutsal doğrudan kendini göstermemekle birlikte başka bir unsur ile varlığını ortaya

⁶ Baydur, 1994: 1-4

⁷ Eliade, 2020: 125

koyar⁸. Eski inanışlardan bu yana değişmeyen bu gerçek, dağı tüm kutsal anlamlarla sarmaktadır. Güneşin dağların ardından doğup ve tekrar dağların ardından batıyor olması belki de ilkel insan için göğe, tanrıya açılan bir kapının orada saklı olduğu düşüncesini kazandırmış olmalıdır⁹. O halde tanrının bir parçası olarak düşünülebilen, ona açılan bir kapı olarak aracı bilinen, hem korkulan ancak bir o kadar da saygı duyulan dağ, inananı için “dünyanın merkezidir” açıklaması doğru olacaktır.

Çağlar boyunca önemli olayların, kutsal bir dağın çevresinde yaşandığı görülmektedir. Örneğin, Şaman İnancı’ na bakıldığında zaman önemli gelişmelerin dağlarda geçmesi durumu söz konusudur. Bu noktada bir şaman, eğitimini tamamladıktan sonra mesleğe geçişi gerçekleştirilirken şaman kıyafetleri giydirilir ve eline at kıllarının bağlanmış olduğu bir asa tutturulur. Yüksek bir tepeye ya da bir dağa çıkartılır, bu şekilde kutsal bir dağ ve ya tepe üzerinde ayin gerçekleştirilmiş olur¹⁰. Şaman Dini’ nde dağın bu şekilde önemli olmasının bir diğer unsuru da tanrının göklerde, görünmeyen derinliklerde yaşıyor olması ve göklere en yakın dağ zirvelerinin olmasıdır. Bu hususta dağ ile gök arasında ki bağ açıklanabilmektedir.

Golgotha Dağı ise Hristiyanlık için büyük önem taşımaktadır çünkü İsa’nın çarmıha burada gerildiği kabul edilir ve Hristiyanlar için dünyanın asıl merkezi burasıdır. Akabinde Golgotha Dağın’ da, Âdem’ in hem burada yaşamına gözlerini açıp hem de gözlerini yumduğu yer olarak da kabul edilmektedir¹¹.

Semavi dinlerine baktığımız zaman, İsrail’ inde kozmik inançları dağ ile bağlantılıdır. Tanrının, Musa Peygamber’ e vereceği vahiy ile ilgili Kur’an-ı Kerim de Tur Suresi’ n de dağa vurgu yapılmakla birlikte Tur, dağ anlamı taşımaktadır ve söz konusu dağ Sina Dağı olarak bilinmektedir¹².

Aynı zamanda dağlarda gerçekleşen patlamalar sonucunda halkın bir felakete uğraması da kutsalı sevmekten ziyade paralel olarak ondan korkulması gerektiği

⁸ Eliade, 2020: 49

⁹ Baydur, 1994: 1

¹⁰ Gömeç, 1998: 45

¹¹ Eliade, 1994: 27-28

¹² Atasoy, Şimşek, Paksu, Uşşak, 2012: 462

düşüncesini de yansıtır olmalıdır. Örneğin İ.S. 79 yılında meydana gelen Vezuv Dağ'ının patlaması sonucu Pompeii kenti büyük bir felakete uğramış ve kent büyük bir mezarlığa dönüşmüştür. İnsanlar her ne kadar kaçmaya çalışsa da ne yazık ki başarılı olamamış ve acı son kaçınılmaz olmuştur¹³. Dolayısıyla hem büyük saygı duyulan hem de korkulan olması dağın heybeti, yüceliği, doğal afetlerin gerçekleştiği felaketlere sahip olmasından kaynaklanıyor olmalıdır.

Çağlar boyunca dağlar, dini hayatın merkezinde yer almış ve yüceliklerinde dini anlamlar taşımışlardır¹⁴. Tanrıların gökyüzünde yaşadıklarını düşünmüş ve dağları da bu hususta tanrıların yeryüzünde ki evi kabul etmişlerdir¹⁵. Ancak dağın kutsallığı sadece tanrı ile alakalı olmaksızın dağlara çeşitli dini motifler ve anlayışların da yüklenmesidir. Buna örnek olarak dağların, dünyanın kozmik merkezi olarak kabul görülmesi verilebilmektedir. Hintlilerin kutsal dağları olan Sümeru ve Meru dağlarının dünyanın merkezi olarak görülmesi, Babil Mitolojisi'nde "kozmetik dağ" inancının varlığı ve Ziggurat'ın dünyanın kendisi olarak kabul edilmesi, dağ zirvesinin yaradılışın başladığı yer olarak anlam kazanması dağın, tanrının evi anlayışından başka bir anlam taşıdığını ortaya koymaktadır¹⁶.

Modern Çağ' a bakıldığında zaman dağın, Antik Çağlar da görmüş olduğu kutsal değeri azalmaya başlayarak işlevsel olarak bir değişime uğramıştır. Antik Çağ' da tapınım gören, saygı duyulan kutsal, yerini turizme bırakmış ve ağırlıklı olarak çeşitli aktivitelerin gerçekleştirildiği açık bir alan haline gelmiştir. Daha çok dağın bir kutsal imge işlevinden dağcılık için kullanılan bir alan haline dönüşmesinin ilk izlerini Alp'ler de görmekteyiz¹⁷. Dağcılık adı altında ilk tırmanışların esas sebepleri, hayvancılıkla uğraşan insanların hayvanlarını otlatmak için dağa götürmeleri ya da bilim insanlarının bilimsel araştırmalar ve keşiflerin gerçekleştirme istekleri olduğunu söyleyebiliriz¹⁸. İlkel insan da önemli kozmik bir yeri olan dağların günümüzde geriye sadece heybeti, ürperticiliği ve çekicilikleri kalarak işlev değiştirmiştir. İnsan, göremediği, ulaşamadığı şeyleri kutsallaştırır ancak günümüzde çeşitli yöntemlerle,

¹³ Beard, 2009: 1-3

¹⁴ ECK, 2005: IX/6212

¹⁵ Baş, 2013: 166

¹⁶ Eliade, 2020: 26

¹⁷ Somuncu, 2004:1-21

¹⁸ Somuncu, 2004: 1-21

aktivitelerle dağın, ilkel insanın ulaşamadığı noktalarına ulaşabiliyor olması merak, gizem gibi unsurları muhakkak ortadan kaldırıyor. Mircea Eliade'ye göre, ilkel insan ve modern insan arasında ki esas farklardan biri, önceden gerçekleştirilen her aktivitenin bir kutsallık çerçevesinde gerçekleştiriyor oluşudur¹⁹. Modern dağ fenomenlerine bakıldığında, dağ tırmanışları bir iç huzurun yanı sıra kişisel gücün de yansımasıdır. İnsanın doğaya karşı meydan okuması ve başarması güçlü olana karşı kazanılan bir zafer niteliği taşır. Bunun yanı sıra günlük yaşamın stresinden kurtularak doğa ile bütünleşme, yeni beceriler elde etme gibi etkilerin sağlanabilmesi adına önem taşır²⁰.

Sonuç olarak; insanın, bir şeye sığınma, bir şeye inanma ve itaat etme arzusu ilkel toplumlardan bu yana değişmeyen bir temel ihtiyacıdır. Herkes sığınacağı, kendi ruhunu güvenerek açacağı bir o kadar da korkacağı bir noktada buluşur. Bu bazen bir nesne bazen bir hayvan veya bir bitki olabilir. Önemli olan ona nasıl anlamlar yüklediğidir. Bu bağlamda dağ, tanrı ile iletişim kurabilecekleri bir aracı niteliğindedir. O bazen, tanrının kendisi bazen onun bir parçası, bazen de mevcut bir tanrının evi olarak görülebilir. Dağın büyüklüğü, ulaşılmazlığı insanlık için daima bir gizem, korku ve heyecan oluşturmıştır. Bundan olacaktır ki ona kozmik anlamlar yüklenmiş ve tasvirler üzerinde pek çok örnekte dağın kutsallığı ifade edilmiştir.

¹⁹ Eliade, 2020: 57-58

²⁰ Kalkan, 2012: 94

İKİNCİ BÖLÜM

ANTİK ÇAĞDA DAĞ KÜLTÜNÜN ERKEN İZLERİ

2.1. Mezopotamya Dinsel Yaşamında Dağ Kültü

Eski Mezopotamya Coğrafyası, dinsel ve kültürel yapısını anlamamız adına bizlere önemli bilgiler sunmaktadır. Birçok uygarlık, gelenek ve göreneklerini eski Mezopotamya’ dan alarak kendilerine uyarlamış ve bu coğrafyadan etkilenmiştir. Tarih Sümer’de başlar cümlesi de şüphesiz bu durumdan ötürü ortaya çıkmıştır²¹. Antik yazarların açıklamalarına göre Mezopotamya, Fırat ve Dicle gibi önemli iki nehir arasında kalan, günümüze bakıldığında ise Irak coğrafyasının belli bir kısmının tanımlanması adına ‘orta’ kelimesine karşılık olan ‘mesos’ ve ‘ırmak’ kelimesine karşılık olan ‘potamos’ kelimesinin bir araya getirilmesiyle türetilen bir isimdir (Resim1)²².

Mezopotamya Bölgesi’ne genel olarak bakıldığında ilk başlarda tek bir isime sahip olmadığını; güney kısmının Sümer ve akabinde gelen meşhur Babil Kenti’nden yola çıkarak ‘Babilonya’, kuzey kısmının ise ‘Asur Ülkesi’ olarak anıldığı bilinmektedir²³. Kutsal kitap olan Tevrat’ ı kendi dillerine çeviren Yunanlılar ise Mezopotamya Bölgesi’ni Harran yakınlarında, İbrahim Peygamber’ in yaşamını sürdürdüğü yer olarak bilmişlerdir²⁴. Mezopotamya aslında coğrafi bir terimdir. Ancak

²¹ Demirci, 2017: IX

²² Köroğlu, 2006: 12

²³ Köroğlu, 2006: 12

²⁴ Zamanın getirisi ve ortaya çıkan yeni kültürlerin yayılması ile birlikte bu sınırların daha da fazla genişlediği bilinmektedir. Özetle, günümüzde Mezopotamya ismi, kuzey bölümünde Toros Dağları, güney bölümünde Basra Körfezi olmakla birlikte doğuda Zagros Dağları, batısında ise Suriye Çölü tarafından etrafi çevrelenen bir alana karşılık gelmektedir. Esasında Mezopotamya’nın ana hatlarını belirlemek oldukça zor olan kültürel sınırları, batı kısmında Suriye Çölü’ nü, Fırat Vadisi boyunca aşarak Filistin ve Lübnan Dağlarına, güney kısımdan da Elam üzerinden bir yol izleyerek doğuya doğru bir genişleme göstermektedir. Bkz: Köroğlu, 2006: 12

bununla birlikte, bölgede gelişen Akad, Sümer, Babil ve Asur gibi önemli uygarlıklardan günümüze kadar ulaşan bileşik kültürel bir kimliği de ifade etmektedir²⁵.

Mezopotamya anlayışına göre Dünya, gök âlemini yansıtmaktadır²⁶. Bu noktada gök ile yeryüzünün her bağlamda tam bir uyum içerisinde benzerlik göstermesi bu durumu destekler niteliktedir. Yeryüzünde olan her şeyin gökyüzünde bir karşılığı olduğu gibi gökyüzünde olan her şeyin de yeryüzünde bir karşılığının olması oldukça dikkat çekici bir durumdur. Her iki evrende de birbirinin özdeşi olmayan bir şey yoktur. Yeryüzünde olan her şeyin özdeş bir modelini gök ile bağdaştırabilmemiz mümkündür. Bu modellerin bir sınırlandırılması olmadığı gibi ülkeler, nehirler, tapınaklar ve daha niceleri bu duruma dâhil edilebilmektedir. Bu durumu örneklendirecek olur isek, yıldızların gök kubbede çizdikleri grafikler, Ninova'nın planının bu göksel yazıya göre çizilmesine vesile olmuştur. Dicle Nehri'nin Anunit Yıldızı'nda bulunmasının yanı sıra Fırat Nehri'nin Kırlangıç, Sippar Kenti'nin Yengeç, Nippur Kenti'nin ise Büyük Ayı Takımyıldızı'nda bulunduğunu söylemek mümkündür²⁷. Mezopotamya'ya ait olan dinsel düzende adeta bir uyum içerisindeydi. Halkın, din için yazılı ve sıkı kurallara ihtiyacı yoktu²⁸. Mezopotamya halkı zaten kabul etmiş oldukları tanrıları ve kendileri arasında daima bir mesafe olduğunu ulaşılması güç hatta imkânsız yerlerde yaşayan tanrılarına içtenlikle bir saygı duyuyorlardı²⁹. Mezopotamya politeist bir toplumdur ve kendi kültürlerinde birçok tanrı ve tanrıçaya yer vermişlerdir³⁰.

Mezopotamya tanrıları esasında tıpkı insanlar gibi yaşarlardı çünkü inanışa göre tanrılar insanları kendi suretleri ile yaratmıştı. Tanrılarda aynı insanlar gibi yerler, içerler, eşlere sahip olurlar ve hatta çoğu zaman ölümsüz olarak anılsalar bile bazen insanlar gibi öldükleri de bilinirdi. Yaratıcıları insanlardan tek ve en belirgin farkları ise sahip oldukları yetenekleriydi³¹. Mezopotamya Pantheonun'da tüm tanrı ve tanrıçalar aynı güç ve kudrete sahip değillerdi. Hepsinin farklı bir gücü, sahip olduğu

²⁵ Köroğlu, 2006: 12

²⁶ Durmuş, 2019: 29

²⁷ Eliade, 2020: 21

²⁸ Bottero-Kramer, 2021:59

²⁹ Bottero-Kramer, 2021: 59

³⁰ Uncu, 2011: 1

³¹ Demirci, 2017: 16

farklı statüleri vardı. Birçok kültürde karşımıza çıktığı gibi Sümer Pantheonu'nda da baş tanrı olarak seçilen bir tanrı vardı ve bu tanrı diğer tüm tanrı ve tanrıçalardan üstün özellikler taşıyordu.

Bir diğer önemli husus ise gök, deniz, yer, hava ile ilgilenen tanrıların yaratıcı güçlerine inanılıyor ve diğer tüm tanrıların bu dört tanrının yarattığı biliniyordu³². Bu tanrılar topluluğunu esasında bir piramit şeklinde düzene sahip olduğunu söylememiz mümkün olmakla birlikte piramidin en tepesinde üstünlüğü asla bozulmayan An, Enlil, Enki yer almaktaydı³³. Sümer İnancı'na göre diğer tanrı ve tanrıçaların An tarafından yönetildiğine ve düzenin onun tarafından sağlandığına inanılmaktaydı³⁴. Sümerliler için An, Enlil ve Enki dışında dördüncü büyük kişilik tanrıça Ninhursag'dı. Ninhursag söz konusu panteonda önemli bir yere sahipti.³⁵ Baş tanrıların sonuncusu olan tanrıça Ninhursag, Enki ve Enlil' in kız kardeşi, An' ın eşi olarak bilinmektedir³⁶. Ulu Hatun olarak da bilinen Ninhursag, Dağlık Ülkenin Kraliçesi, Dağın Kraliçesi, Dağ Tepesinin Hanımı olarak da bilinmektedir³⁷. Tanrıçanın bir diğer anıldığı isim ise '*Doğuran Hanım*' şeklinde. Akabinde ilk Sümer hükümdarları kendilerini sık sık Ninhursag'

³² Kramer, 2002: 155

³³ Bottero, 2003: 260

³⁴ McNeill, 2005: 39

³⁵ Kölemenoglu-Sözer, 2001: 75

³⁶ Bu dört büyük gücün yanı sıra Ay Tanrısı Nanna, Güneş Tanrısı Utu, Aşk ve Savaş Tanrıçası olarak bilinen İnanna' da dört büyük tanrı gibi önemli güçlerdi. Mezopotamya Bölgesi' ne bakıldığı zaman her önemli güçlere sahip olan baş tanrı için bir kent ve yine tanrı için bir ev inşa edildiği bilinmektedir. Buradan yola çıkarak her kentin bir koruyucu tanrısı söz konusudur demek mümkündür. Örneğin, Sümer Ülkesi' nin dinsel merkezi olarak bilinen Nippur Kenti'nde, Hava Tanrısı Enlil'in Uruk Kenti'nde Aşk ve Savaş Tanrıçası İnanna'nın koruyucu oldukları kabul edilmiştir. Esasında Sümerlilerin ilk olarak Gök Tanrı' sı An en önemli yönetici olarak kabul görmekte ve hanedanlığın da kurucusu olarak kabul edilmektedir. Gök Tanrı' sı An' a kuzeyde Der Kenti' nde, güneyde ise Uruk Kenti' nde tapınım gösterilmiştir. Ancak daha eski dönemlerden itibaren gelen İnanna' ya tapınım zaman zaman An' ın tapınımının önüne geçmiştir. Zamanla baş tanrı An' ın gücünü kaybederek yerini Hava Tanrısı Enlil' e bıraktığı bilinmektedir. An' a tapınım ortadan kalkmamıştır ancak onun etkisi giderek azalmıştır ve çoğu gücü Enlil' e geçmiştir. Enlil artık tanrıların babası olarak bilinmekle birlikte çeşitli mitlerden öğrenildiği üzere Enlil, en hayırsever tanrı olarak kabul edilmektedir. Sümer panteonu için bkz: Demirci, 2017: 28; Bilgiç, 1982: 116; Özbudun, 1997: 80; Bottero, 2003: 260; Günaltay, 1987a: 464; Kramer, 2002: 159-160

³⁷ Altuncu, 2014: 129

ın sütü ile beslediklerine dair betimlemelere yer vermişlerdir³⁸. Ninhursag’a ait kült merkezi olarak bilinen şehir Adab şehri olarak anılmakta ve söz konusu şehirde bulunan E-Mah kutsal alanında çeşitli ritüeller yapıldı³⁹.

Dağ ile bağlantılı bir başka inanışa göre ise Enlil’ in de ‘*Dağlık Ülke Tanrısı*’ olarak kabul gördüğü bilinir. Tanrı An’ un çocuğu olarak bilinen Enlil aynı zamanda koruyucu bir tanrı olarak da anılmaktadır⁴⁰. Bunun yanı sıra o bir yandan yeryüzünde ki görkemli dağlar ve topraklardan diğer yandan ise doğa olaylarından sorumlu tanrı olarak bilinmektedir⁴¹. Tanrının Mezopotamya’nın doğusundaki dağlarda yaşadığı düşünülür⁴². Enlil genellikle ‘*Dağlık Ülke Hanı*’ olarak anılmaktadır⁴³. Öyle ki Nippur’ da tanrı için dağ şeklinde bir tapınak inşa edilmiştir ve Ekur adı verilen bu tapınağın etimolojik olarak da ‘*Dağ Evi*’ anlamı taşıdığı kabul edilmektedir⁴⁴. Diğer yandan tapınağın orijinalinde malzeme olarak tuğladan inşa edildiği bilinmektedir⁴⁵. Sümerlerin genellikle tapınakların bu şekilde yüksek yapılar olarak inşa etmelerinin sebebi gök tanrısı An’ a daha yakın olabilme amacı barındırıyor olmalıdır.

Mezopotamya İnanç sistemi’ nde tanrıların özel yaşam alanlarına bakıldığı zaman en dikkat çeken yaşam alanlarını daha sonra ayrıntılı olarak açıklanacak olan dağlar oluşturur⁴⁶. Dağların ilk yaratılışı ise yine tanrılar tarafından gerçekleştirilir. Söz konusu yaratılış mitini Enuma Eliş’ den yola çıkarak açıklayabiliriz⁴⁷. Enuma Eliş Miti, Babil için önemli bir kozmoloji kaynağı olmuştur. Mite göre, Babil’ in koruyucu tanrısı olarak bilinen Marduk, Tanrı Tiamat ile olan savaşının ardından onu öldürerek bedeninden evreni yaratmaya başladı. Tiamat’ ın kaburga kemiklerinden kapılar yarattı, göbeğinin yukarısına ise gökyüzünün en üst noktasını yerleştirdi⁴⁸. Ardından Fırat ve Dicle, Tiamat’ ın gözlerinden meydana geldi. Göğüslerinden ise büyük dağları

³⁸ Kramer, 2002: 164

³⁹ Black- Green, 2003: 159

⁴⁰ Black- Green, 2003: 74

⁴¹ Aygün, 2017: 87

⁴² Ünsal, 2019: 54

⁴³ Ünsal, 2019: 54

⁴⁴ Ünsal, 2019: 54

⁴⁵ Günaltay, 1987a: 466

⁴⁶ Demirci, 2017: 17

⁴⁷ Hooke, 1991: 44

⁴⁸ Sproul, 2017: 137

var etti⁴⁹. Bu Yaradılış ile bağlantılı olan dinsel anlatılar ilk defa Mezopotamya coğrafyasında yaşayan Sümerler’ de başlamış ve ardından diğer tüm Mezopotamya toplulukları tarafından sürekli olarak kayıt altına alınmıştır⁵⁰.

Mezopotamya inançlarına bakıldığı zaman esasında hepsi bir bütünmüşçesine tek bir şekildedir. Birçok fenomenin ismi her ne kadar değişmiş olsa da her mitos, kült birbirinin ardından gelen bir zincir gibidir. Yukarıda da değindiğimiz gibi bu sürekliliği sağlayan şüphesiz Sümerlerdir. Sümer etkisi ortadan kalktıktan sonra bile Sümer dili ve kültürü iki bin yıl kadar hâkimiyetini göstermiştir⁵¹. Ancak Sümerlerin kendinden önceki bir kültürü mü devam ettirdikleri yoksa tamamen kendilerine özgü bir stil mi izledikleri ne yazık ki hala bilinmemektedir⁵². Buna rağmen Sümerlerin Mezopotamya Kültürü’ ne büyük oranda kaynaklık ettiği bilinmektedir ve bu kaynaklık içerisinde tanrıların yaşam alanlarına dair hemen hemen benzer bir yaklaşım söz konusu olduğu görülmektedir.

Yapılan araştırmalar, tanrı ve tanrıçaların asıl yaşam alanlarının yeryüzünden başka bir âlemde olduklarına işaret etmektedir. Ancak, elbette yeryüzünde de çoğu yerde onlara rastlamak mümkündür. Bu noktada Mezopotamya dünyasında zigguratların genellikle tanrı ve tanrıçaların yaşadıkları suni dağlar olarak önem kazandıkları bilinmektedir. Dombart’a göre zigguratların yapay dağlar olduğu ileri sürülmüş ve pek çok araştırmacı tarafından kabul edilmiştir (**Resim 2**)⁵³.

⁴⁹ Sproul, 2017: 138

⁵⁰ Köroğlu, 2006: 13

⁵¹ Demirci, 2017: 11

⁵² Demirci, 2017: 11

⁵³ Eliade, 2020: 24 Sümer tanrıçası İnanna’nın daha önce de bahsetmiş olduğumuz “Ölüler Âlemine İniş” mitinde tanrılar içerisinde yaşamlarını sürdürdüğü bir tapınaktan söz edilmektedir (Demirci, 2017: 19). Bu tür tapınaklar başka bir deyişle tanrı ve tanrıçaların sarayları olarak kabul görülmekle birlikte ziggurat olarak açıklanan bu tapınaklara her şehrin kendi tanrısı için inşa edilenine rastlamak mümkündür (Günaltay, 1987: 482- 483). Zigguratlar zamanla Mezopotamya Bölgesi için temel tapınak halini almıştır. Zigguratların ilk olarak Sümerler de ortaya çıkmasının yanı sıra zigguratlar ilk zamanlarda tapınağın bir parçası halindeyken Asur ve Babil kentlerine bakıldığında tapınağın kendisi haline gelmiştir (Demirci, 2017: 87). Mezopotamya için oldukça önemli bir unsur olacaktır ki Eski Ahit’ de zigguratlardan bahsedilmektedir. Kelime anlamı olarak Akadca bir kelime olan “Zakaru” dan gelmekle birlikte “Yükselmiş” anlamı taşımaktadır. Yayılım gösterdiği alanlar olarak, Mezopotamya’nın kuzey batısına bakıldığı zaman Mar ve Tel Brak, kuzey kısmı bakıldığında, Dur Şarrukin, güneyde

Ur ve Eridu, doğu bölgede ise İran sınırları içerisinde Susa ve Coğa Zenbil' e kadar etkisini sürdürdüğü bilinmektedir. Türkiye topraklarına bakacak olursak bir ziggurat özelliği taşıyan yapı ise Harran' da yer alan ve günümüzde Harran Kalesi olarak bilinen alanda yer almakta idi. Mezopotamya' ya tekrardan dönecek olur isek zigguratın en iyi örneğini İ.Ö. 3. bin yıla tarihlendirilen ve Irak' ta bulunan Sümer Zigguratı olarak söylememiz mümkündür. Sümerce karşılığı ' *Ettemen Nigurru* ' olan söz konusu yapı İ.Ö. 6. Yüzyıl Yeni Babil Dönemi' ne kadar varlığını sürdürmüştür. Zigguratların genellikle piramidal bir form göstermekle birlikte pişmiş tuğlalardan yapıldığı bilinmektedir. Bu formda ve malzeme de yapılan zigguratların İ.Ö. 4. yüzyıl' a kadar kullanıldığı bilinmektedir. Nasıl bir işlevde kullanıldığı tam olarak bilinmemekle birlikte olasılıkla temel anlayış kesinlikle tanrı ve insanların bulunduğu alan olarak bilinmektedir. Kültürel bakımdan anlam kazandırılması için kutsal evliliklerin de zigguratta gerçekleştirildiğini söylemek doğru olacaktır (Demirci, 2017: 88). Aynı zamanda tapınakların ölüler diyarı ile de ilişkisi vardır. Ölüler ile tapınaklarda iletişime geçilebilir ve ölü hediyeleri burada verilebilirdi (Demirci, 2017: 83). Tevrat ta Babil kentinde yer alan meşhur Babil Kulesi' ne yer verilmektedir. Babil' de yer alan bu ziggurata şu şekilde değinilir; Tufan gerçekleştikten sonra bir arada yaşayan insanlar Şinar Bölgesi' nde yer alan bir ovaya yerleşirler. Tanrıya sitem olması adına dev bir kule ve bir kent inşa etmek isterler. Bu kulenin ve kentin yapımına sinirlenen tanrı aynı dilde konuşan bu insanların her birinin farklı konuşmasını sağlayacak şekilde bir ceza verir. Bu şekilde ne konuştuklarını anlayamayacak ve büyük anlaşmazlıklar yaşanacaktı. Bu şekilde insanların arasında ki ilk ayrım gerçekleşmiş olur. Kente de Babil adı ilk burada verilir (Tevrat, 2014: 10). Tevrat içerisinde yer verilmiş bu satırlar Babil kentinin ve içerisindeki zigguratın oldukça iz bırakıcı olduğunu bizlere göstermektedir. Yine Tevrat' da Yakup peygamberin gördüğü rüyadan bahsedilir ve Rüya da Yakup Peygamber' in tanrı katına çıkması için bir merdiven kullandığından bahsedilir. Burada ki merdiven esasında ziggurata bir göndermedir. Yakup Peygamber kardeşi Esav' dan kaçır ve ardından daha önce de bahsetmiş olduğumuz Urfâ' da yer alan Harran' a gelir ve buraya geldiği zaman görmüş olduğu bir rüya konuyla yakından ilişkilidir. Rüyasında, gökyüzüne yani tanrıların katına ulaşan bir merdivenden bahsedilmektedir. Söz konusu merdivenden yeryüzü ve gökyüzü arasından daima meleklerin inip çıktığından söz edilmektedir (Tevrat, Tekvin, 11/1-9). Ziggurat ile rüyada görülen bu merdivenin birbiri ile bağlantısı ise, merdiven kelimesine denk gelen İbranice bir terim olan " *Sullam* " Akadca ziggurat sözcüğüne karşılık gelen " *Simmiltu* " ile aynı kökten gelmektedir. Zigguratın, Yahudi geleneğine yansımış olduğunu buradan yola çıkarak söylemek mümkün olacaktır (Demirci, 2017: 90). Söz konusu tapınaklarda birçok kutsal törenler yapıldığı bilinmektedir. Bunlardan en meşhur olanı Mezopotamya' da yeni yılın başlangıcı olarak bilinen " *Akitu Bayramları* " olarak bilinmektedir. Mezopotamyalıların yılının ilk günü baharın başlangıcı olan Nisan ayının dördüncü günü olarak kabul edilirdi. Asur ve Babil' de kutlanılıyor olan bu bayramda tanrıların heykelleri bir geçitten geçirilerek bir Akitu Tapınağı' na taşınırdı. Alanda kutsal evlilik canlandırılır ve tapınağın bahçesinde tanrılar için kurbanlar kesilir toplu ziyafetler verilirdi. Bu bayramların bir diğer önemli sebebi ise tanrılar ile iyi ilişkiler kurmaktır. Genel anlamda ritüellerin gerçekleştirildiği yerlere ise Babil' de yer alan Esagila Tapınağı, Akitu Evi

Zigguratlar dünyanın kendisi olarak biliniyordu ve kozmik dağı simgelemektedir. Kutsal dağ tam anlamıyla tanrıya ait bir taht özelliği taşıyordu ve evrenin yaratıcısının orada yaşadığı kabul ediliyordu⁵⁴. Tanrıya ibadetlerin gerçekleştirildiği tapınak, tanrının yer aldığı taht ve tanrının yaşadığı alan olarak bilinen kozmik dağ kelimeleri Mezopotamya'nın merkez simgeçiliğinde eş anlamlı olarak kabul görmektedir. Söz konusu kozmik dağların tapınakla yani Ziggurat ile özdeş bir durum içerisinde olduğunu gösteren husus ise tapınaklara verilen; "*Dağ Evi*", "*Bütün Ülkelerin Dağ Evi*", "*Fırtınalar Dağı*" gibi isimler ile anlaşılmaktaydı⁵⁵. Ziggurat'ın Sümerce isim karşılığı "*U-Nir*" yani dağ anlamı taşımaktaydı ve Mezopotamya halkı bazı şehirlerine dağlarla ilişkili olan isimler vermektedir. Örneğin, Larsa'ya "*Gök ile Yeryüzünün Bağ Evi*", Babil'e "*Gök ile Yeryüzünün Temelleri Evi*" ya da "*Parıltılı Dağ Evi*" denilmiştir⁵⁶.

Mezopotamya Kültürü'nde zigguratlar tanrıların yaşadığı yer olarak düşünülür⁵⁷. Zigguratların, suni dağlar olarak nitelendirilmesinin bir diğer kanıtı ise; Mezopotamya'nın doğu bölümüne bakıldığında özellikle Sümer ve Akad sınırları içerisinde suni tepe kelimesinin genellikle zigguratlarla karşılık olarak kullanılan "*Simmulti*" yani "*Merdiven*" sözcüğünün anlamına karşılık gelmesidir. Bu durum Tanrı Nergal ve Ereškigal Miti'nde açıkça görülür⁵⁸. Söz konusu mitin Asurca yazılımına bakıldığında zaman bu kelime tanrıların dünyaya gelirken ve diğer âlemlere dünyadan giderken kullandığı merdiven olarak karşılık göstermektedir. Bu veriler göz önünde bulundurulduğunda zaman zigguratların, tanrıların yaşamlarını sürdürdükleri -ki yukarıda ele alındığı gibi özünde bir dağ imgesini barındırırlar- gerçeği doğruluk kazanmaktadır⁵⁹.

olarak bilinen tapınaklar, Etemenanki isimli ziggurat, İhtar Kapısı örnek verilebilmektedir. Bkz. Ökse, 2006: 53, Kuhrt: 2013: 497, Köroğlu, 2012: 205, Aptim, 2004: 36, Black- Green, 2003: 229.

⁵⁴ Eliade, 2020: 24

⁵⁵ Eliade, 2020: 24

⁵⁶ Eliade, 2020: 24

⁵⁷ Bar, 2001: 20

⁵⁸ Demirci, 2017: 18

⁵⁹ Demirci, 2017: 18

Özetle, Mezopotamya politeist bir inanç sistemine sahiptir. Benimsedikleri tanrı ve tanrıçaları tıpkı kendileri gibi yer, içer ve evlilikler gerçekleştirirlerdi. Tanrı ve tanrıçalarını, insanlardan ayıran en spesifik özellikleri ölümsüz olmalarıydı. Özellikle dağ kültü ile bağlantılı olarak kabul görülen tanrı ve tanrıçaların başında Ninhursag, Enlil ve Marduk gelmekteydi. Ninhursag; “*Dağlık ülkenin Kraliçesi*”, “*Dağın Kraliçesi*”, “*Dağ Tepenin Hanımı*”, Enlil ise “*Dağlık Ülke Hanı*” olarak düşünülürdü. Enlil adına inşa edilmiş kutsal alanlar “*Dağ Evi*” olarak isimlendirilirdi. Marduk ise dağların yaradılışında önemli bir yere sahip olmakla birlikte Tiamat ile olan savaşının galibiyetle sonuçlanmasında, Tiamat’ ın göğüslerinden büyük dağları yarattığı Enuma Eliş Miti’nde bahsedilmektedir. Mezopotamya İnanç Sistemi’nde dağ ile eşdeğer tutulmuş olan zigguratlar ise önemli bir yere sahiptir. Zigguratlar suni dağlar olarak kabul edilmektedir. Bu doğrultuda Zigguratlarda çeşitli ayinler ve törenler gerçekleştirilmekteydi. Mezopotamya planında yerde olan her şeyin gökyüzünde bir karşılığının olması göz önünde bulundurulduğunda esasında zigguratlar evrenin kendisidir. Tanrı ve tanrıçaların yeryüzü ile gökyüzü arasındaki bir aracı olarak bilinen bu yapılar muhakkak ki kozmik bir güç de taşımaktadır. Bu bağlamda pek çok kültürde dağ nasıl yüceltilip saygı duyuluyorsa Mezopotamya’nın suni dağları olarak bilinen zigguratlar da tanrıların evi olarak tıpkı dağlar gibi çağlar boyu önemini korumuştur.

2.2. Minos, Miken ve Yunan Dinsel Yaşamında Dağ Kültü

Genel olarak Antik Çağda, Yunanistan dediğimizde günümüzde Ege’ nin batı kıyıları ve kısmen adaları içine alan bir coğrafya akla gelir. Bununla birlikte bu geniş coğrafya içerisinde antik çağda pek çok farklı toplum ve farklı şehir devleti bulunmaktaydı⁶⁰. Yunanlılar kendilerine “*Hellen*” ülkelerine ise “*Hellas*” demektedirler⁶¹ ve onlar İ.Ö. 1. Bin yıldan itibaren tarih sahnesinin siyasi ve kültürel bağlamda ön plandaki isimlerinden biri olmuşlardı. Bununla birlikte temelde Yunan Kültürü bu varlığını, -pek çok etkenin yanında- kendinden önce aynı coğrafyada etkin olan Minos ve Miken kültürlerine borçluydu. Her iki kültür konumuz bağlamında da önem arz ettiğinden Yunan kültüründe dağ inancını ele almadan önce bu inancın erken izlerine odaklanılmaya çalışılacaktır.

⁶⁰ Bilgin, 2004: 5

⁶¹ Erdem, 2009:2

Girit Adası, Doğu Akdeniz’de Kıbrıs’tan sonra ki ikinci en büyük adadır⁶². Ada aynı zamanda Minos Uygarlığı olarak adlandırdığımız kültüründe ortaya çıktığı yeri oluşturmaktadır⁶³. Minos Uygarlığı’ nın dinsel yapısına dair bilgilerimiz kısıtlıdır. Buna rağmen arkeolojik veriler bu inanç sistemini kısmen de olsa anlamamıza olanak veren veriler sunmaktadır. Ele geçen Lineer B tabletlerinden sonrasında Mikenler ile de ilişkilendirilen ve bu nedenle Minos- Miken Pantheonu olarak da tanımlanan bazı tanrıların isimleri öğrenebilmekteyiz⁶⁴. Bu tanrıları şöyle sıralamak mümkündür; Diwe (Zeus ile bağdaştırılabilir), Era (Hera ile bağdaştırılabilir), Pasedaone (Poseidon ile bağdaştırılabilir), Atana Potinija (Athena ile bağdaştırılabilir), Pjawonwe (Apollo ile bağdaştırılabilir), Atemito (Artemis ile bağdaştırılabilir), Emaa (Hermes ile bağdaştırılabilir), Are (Ares ile bağdaştırılabilir), Apaitioji (Hephaistos ile bağdaştırılabilir), Diwonusojo (Dionysos ile bağdaştırılabilir)⁶⁵. Buna karşın bazı araştırmacılar ise Minos Dinsel Yapısı için farklı önerilerde de bulunmaktadırlar. Buna göre Evans, Minos kültürü içerisinde ana tanrıçanın oldukça önemli bir yerde olduğunu ve ana merkezde tanrıçanın bulunduğu tek tanrılı bir inanca sahip olduklarını savunmaktadır⁶⁶. Diğer yandan M. Nilsson ise Minos kültüründe çeşitli sembollerin tanrının kendisi olarak görülüyor olması esasında tek tanrılı bir inançtan ziyade çok tanrılı bir inanca sahip olduklarını savunmaktadır⁶⁷.

Minoslular, tanrı- tanrıçalarının, rahip- rahibelerinin dinsel ritüellerini ve bu ritüellerde kullanılan objelerin tasvirlerini yansıtmak noktasında oldukça açıktırlar. Bu açıklık konumuz bağlamında da bazı detayları öğrenme olanağı sunmaktadır. Özellikle dağlar üzerinde tasvir edilen tanrıça figürleri bu noktada dikkat çekicidir. Ama bunun yanı sıra farklı kültürlerden etkilenilerek dinsel yaşamlarına aktardıklarını anladığımız pek çok farklı dinsel yahut ritüelsel obje de arkeolojik materyaller üzerinde görülebilmektedir⁶⁸.

⁶² Herrero, 2009: 29

⁶³ Turgut, 2019: 85

⁶⁴ Leeming, 2017: 76

⁶⁵ Leeming, 2017 76

⁶⁶ Evans, 1930: 457

⁶⁷ Nilsson, 1927: 288

⁶⁸ Minoslular sadece kendi dinlerine bağlı kalmayıp iletişim içerisinde oldukları kültürlerden de birtakım gelenekler alarak kendi dinlerini zenginleştirmişlerdir. Bunlara doğu kültürlerinde de varlığını bildiğimiz çifte balta, ağaç inançları örnek verilebilir. Turgut, 2019: 85

Minos Kùltürü kadını, bereketi ön planda tutan bir kùltürdür. Anadolu’da olduğu gibi her şeye hayat veren tanrıçalar Minos Kùltürü’nde de önemli bir yere sahiptir⁶⁹. Diğer yandan bu ana tanrıça inancının konumuz bağlamında dağlarla ilişkili olarak da önemli olduğu anlaşılmaktadır. Minoslular doğanın gücüne, “*Ulu Ana*” demişlerdir. O “*Genç Tanrı*” olarak tanımlanan tanrının eşidir ve bu iki önemli karakterin buluşması bir kutsal düğündür⁷⁰. Diğer yandan Minos Dini’nde ki tanrısal kadın figürlerinin çokluğu, bu tanrısal karakterlerin kimlikleri hakkında bir sorunu da beraberinde getirmektedir⁷¹. Bununla birlikte bu tanrıçanın konumuz bağlamında dikkat çeken en önemli yanını onun dağlar ile olan ilişkisi oluşturmaktadır. Çünkü “*Ulu Ana*” olarak anılan bu tanrıça bazı tasvirlerde bir dağın zirvesinde aslanlar arasında gösterilmekte ve bundan dolayı kendisine “*Dağ Anası*” ya da “*Hayvanlar Hakimesi*” gibi isimlerde verilmiştir⁷². Ayrıca tanrıçaya dağ doruklarında tapınıldığı da bilinmektedir⁷³.

Minos İnanç Sistemi içerisinde ki tapınımlara değinecek olursak; anıtsal tanrı tasvirleri gibi bir durum karşımıza çıkmasa da küçük boyutlu figürlere kùlt idolü gibi bir tapınım olduğu söylenilebilir. Kùlt tasvirlerinde aynı zamanda tanrı ve tanrıçalar dışında çeşitli hayvanlar, fantastik yaratıklarda görülebilmektedir⁷⁴. Kùlt olaylarının gerçekleştiği yerler ise genellikle; doğadaki kutsal alanlar, dağ dorukları, küçük evler ve saray şapelleridir. Hemen hemen benzer özellikler gösteren bir diğer kutsal mekân ise mağaralardır. İlk Saraylar Dönemi olarak bilinen en erken zamanlardan itibaren tercih edilen mağaralarda çeşitli dinsel ritüeller gerçekleştirilmiş, ölüleri gömmek için faydalanılmıştır⁷⁵.

⁶⁹ Alexiou, 1964: 87

⁷⁰ Genç tanrı, Minos kùltüründe mevsim döngüsü ve yeniden dirilme ile ilişkilendirilmiştir. Konunun ayrıntıları için bkz: Alexiou, 1964: 86.

⁷¹ Girit dininde bu kadar çok tanrıçanın olması, bu tanrıçaların hepsi farklı mı yoksa tek bir büyük tanrıça kendini istediği kılıkta mı gösterdiğini düşündürmektedir. Ada’da tek bir büyük tanrıça olup kendini kılıktan kılığa soktuğu yönü araştırmacılar tarafından daha çok ön görülmektedir. Konunun ayrıntıları için bkz: Mansel, 2014: 58

⁷² Alexiou, 1964: 88

⁷³ Alexiou, 1964: 94

⁷⁴ Alexiou, 1964: 90

⁷⁵ Lupack, 2010: 253

Doğa ile son derece iç içe olan bu toplumun dinsel yaşamında dağların ve dağ doruklarının tercih ediliyor olması da temelde onların doğayla olan ilişkilerini göstermektedir⁷⁶. Arkeolojik kalıntılardan yola çıkarak birçok kutsal faaliyetlerin çeşitli mağaralarda, dağ zirvelerinde gerçekleştiği anlaşılmaktadır⁷⁷. Bu durumu destekleyen önemli bir veri ise Knossos’ da ele geçmiş olan taş kabartma bir vazoya ait parçadır. Parça üzerinde yüksek bir dağa tırmanmayı başarmış bir gencin, yine dağın zirvesinde konumlanan bir tapınak önünde elinde yiyeceklerin bulunduğu sepeti sunduğu görülmektedir **(Resim 3)**⁷⁸. Bunun yanı sıra ritüeller gerçekleştirilirken kullanılan çeşitli objelerin dağ zirvelerinde ele geçmesi de söz konusu durumu destekler niteliktedir. Bu bağlamda Minos Kültürü’ nde İlk Saraylar Dönemi olarak adlandırılan döneme bakıldığında dağlara olan tapınının oldukça fazla olduğu, ancak Son Saraylar Dönemi’ nde ise erken dönemlere göre dağlardaki tapınının daha az tercih edildiği öngörülmektedir. Bu azalmanın nedenini ise inşa edilen saraylardaki anıtsal yapılaşma ve buralarda din kontrolünün artık sorumlu kişilerce yürütülmüş olmasıyla açıklamak mümkündür⁷⁹. Buna rağmen yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda dağınık bir şekilde konumlanmış hemen hemen 30’ dan fazla dağ ve mağara ile bağlantılı olan kutsal alan tespiti yapılmıştır⁸⁰. Diğer yandan ilgili dağlarda kutsal aktivitelerin gerçekleştirildiği ve bir kült alanı olduğunu çeşitli buluntular da ele geçmiştir⁸¹.

Minos Dinsel Yaşamı’ na söz konusu olduğunda dağ kültü ile ilişkili olarak iki önemli dağ söz konusudur. Bu dağlar Juktas ve Petsophas dağları olarak bilinmektedir. Juktas Dağı, Knossos Sarayı’ na çok yakın olmasıyla birçok kutsal ritüellerin gerçekleştirildiği yer olarak düşünülmektedir. Dağın bulunduğu tepenin bir duvar ile çevrildiği ve yine söz konusu dağa ritüellerin gerçekleştirilebilmesi amacıyla bir teras yapıldığı bilinmektedir **(Resim 4)**⁸². Söz konusu terasta yapılan incelemelerde kül kalıntıları da tespit edilmiştir. Kül tabakalarından yola çıkarak, ritüeller yapılırken bu

⁷⁶ Marinatos, 1993: 150

⁷⁷ Vessa, Pekka, 2006: 590

⁷⁸ Alexiou, 1964: 126

⁷⁹ Marinatos, 1993: 116

⁸⁰ Dietrich, 1969: 258

⁸¹ Dietrich, 1969: 258 Söz konusu alanlarda ki bu buluntulara örnek olarak, çeşitli kadın ve erkek figürinleri, çeşitli hayvan figürinleri - ki bu hayvanlar, kuş, keçi, öküz gibi türleri kapsar-.

⁸² Marinatos, 1993: 116

alandaki yemek yendiğini veya yakarak yapılan sunuların söz konusu olduğunu söylemek mümkündür⁸³.

Coğrafik ve kültürel anlamda Minos Kültürüyle benzer olan ve özellikle Minos Kültürü'nden yoğun bir biçimde etkilenen, diğer yandan da Yunan Kültürü'ne kaynaklık eden bir başka kültür ise Miken Kültürüdür. Mikenliler, Yunanistan'a İ.Ö. 2000 yılında gelmişlerdir. Mikenler aristokrat prenslerin yönetimi altında olan kale kentlerinde yaşamışlar ve savaşçı bir halk olarak anılmışlardır⁸⁴. Bununla birlikte dinsel anlayışları hakkında detaylı veriler bulunmamaktadır. Ancak büyük oranda Minos etkisi taşıyan bir anlayışa sahip oldukları kabul edilmektedir⁸⁵. Özellikle, betimleme olarak Minos tanrıçasının kullanıldığı çeşitli buluntular Miken halkının kesinlikle Girit Dini etkisinde olduğunu bizlere göstermektedir⁸⁶. Mikenai Sarayı'nda yer alan kapı üzerinde yine karşılaşılan Girit kültürüne ait sunaklar ve sütunlar da burada Minos Dini İnanç Sistemi'nin kabul edildiğini gösterir niteliktedir⁸⁷. Mikenai Sarayı bir dağ görünümüne sahiptir (**Resim 5**). Elimizde ki bu bilgilerin haricinde Minos Dinini anlatırken bahsettiğimiz Linear B kayıtlarından da yine Miken Dini İnanç Sistemi hakkında da bilgi edinilebilmektedir⁸⁸.

Tabletlerden yola çıkarak Miken halkının benimsemiş olduğu tanrı ve tanrıçalar da net bir şekilde anlaşılmaktadır. Bu noktada sonraki Yunan Pantheonu ile ilişkilendirilen Olympos tanrıalarının birçoğunun Miken kökenli olduğu söz konusu tabletlerden öğrenilmektedir⁸⁹. Tabletler üzerinden elde edilen tanrı ve tanrıça isimlerinin bazıları şu şekildedir; Poseidon, Zeus, Diwia, Hermes, Potnia, Diwonos, A-pa-i-ti-jo. Miken Dini hakkında aldığımız çoğu bilgiler ele geçen tabletlerden gelmektedir. Diğer yandan çeşitli mevkilere sahip olan kült personellerinin tabletlerde geçen adları ve her birine görevlerinin dikkatli bir şekilde dağıtılmış olması, Miken İnanç Sistemi'nin bir kurumsallaşma içerisinde olduğunu düşündürmektedir⁹⁰. Zaman içerisinde Linear B

⁸³ Marinatos, 1993: 116

⁸⁴ Mansel, 2014: 79

⁸⁵ Mansel, 2014: 79

⁸⁶ Mansel, 2014: 79

⁸⁷ Mansel, 2014: 79

⁸⁸ Leeming, 2017: 77

⁸⁹ Leeming, 2017: 77

⁹⁰ Gür, 2014: 65

tabletleri sayesinde öğrenilen bilgilerde oldukça gelişmeler gerçekleşmiştir⁹¹. Arkeolojik çalışmalar ışığında elde edilen buluntuların azlığından Miken Dini hakkında söyleyebileceklerimiz son derece kısıtlıdır⁹². Bununla birlikte bazı detaylar bize Miken yaşamında dağların önemi hakkında -doğrudan dinsel bir bilgi vermese de- az da olsa fikir sunmaktadır.

Miken Kültürü'nde dağların önemine vurgu yapan bazı veriler mevcuttur. Yukarıda denildiği gibi bu önemin dinsel boyutu açık değildir ama arkeolojik meteryaller Miken Kültürü'nde dağ ve insan arasındaki ilişkinin varlığına işaret etmektedir. Buna göre Miken coğrafi sınırları içerisinde yer alan Arachnaion Dağı son derece dikkat çekicidir. Yaklaşık olarak 1.199 m. yüksekliğinde olan Dağ, Argolid de yer almaktadır. Oldukça dik bir yapıya sahip olmakla birlikte, dağın zirvelerine kolaylıkla çıkıldığı bilinmektedir⁹³. Diğer yandan alanda ele geçen Miken Kültürü de dâhil olmak üzere farklı kültürlerle ait seramik parçaları⁹⁴ ve yine Miken Kültürü'ne ait pişmiş toprak heykelcikler, siyah renkte mühür taşları, bronz olan bir bıçak, gibi buluntuların tespiti bu alanın sıklıkla kullanıldığına işaret etmektedir⁹⁵. Miken Kültürü içerisinde dağın birçok kültürde olduğu gibi yaşamlarında önemli bir parçayı kapsadığını tahmin etmek zor olmamaktadır. Burada elbette Mikenlerin mutlak etkilendikleri Minos Kültürü'nün de dağ ile olan güçlü ilişkisinin etkisi olmuş olmalıdır. Yunan kültürüne kaynaklık ettiği düşünülen Minos ve Miken kültürlerinden sonra Yunanlıların dinsel inanışlarında dağ ile ilişkilerini anlamak faydalı olacaktır⁹⁶.

Her ne kadar Yunan halkının gökyüzü, güneş gibi evrenin parçası olan birçok şeye tapınımı söz konusu olsa da Yunan Toplumu'nda çeşitli tanrı ve tanrıçalara yer verildiğini söylemek mümkündür⁹⁷. Yunan Toplumu, tanrı ve tanrıçaları onurlandırmayı ve onlar için çeşitli sunular yapmayı kendi dinsel yaşamlarında birinci sırada tutmuşlardır. Onlar için tanrılarını onurlandırmak ve memnuniyetlerini kazanmak kendi dünyalarında huzurlu ve mutlu bir şekilde yaşamalarını garanti altına

⁹¹ Palaima, 2004: 217

⁹² Mylonas, 1966: 137

⁹³ Rupp, 1976: 263

⁹⁴ Psychoyos, Karatzikos, 2015: 6

⁹⁵ Psychoyos, Karatzikos, 2015: 7

⁹⁶ Yunan dini hakkındaki genel bilgiler için bkz: Eco, 2012: 552

⁹⁷ Savah, 2005: 121

almaktı. Ancak her ritüelin gerekli miktarda gerçekleştirilmesi mümkünse aşırıya kaçılmaması gerektiği aksi takdirde tanrıların bu durumdan memnun olmayacaklarını da farkındaydılar⁹⁸. Bu durumda ritüellerin belirlenmiş olan dini kurallar çerçevesinde gerçekleştirilmesi önemli bir durumdur.

Yunan Toplumu' nun tanrıları elbette kutsaldı ancak tıpkı insanlar gibi evlenir, çocuk sahibi olur, dostluklar ve düşmanlıklar gibi ilişkiler kurarlar yani insani özellikler de taşırlardı. Tanrıların insanlardan farklı olarak en önemli özelliği sonsuz bir yaşama sahip olmalarıydı⁹⁹. Esasından Yunan Dinsel Yaşamı' na bakıldığında zaman insanların yeryüzüne kendileri gelmeden önce tanrıların var olduklarını ve tıpkı kendileri gibi yaşam sürdüklerini kabul etmişlerdi. Bu sayede tanrılar hükmedecekleri insanları, insanlarda kutsal olarak kabul edecekleri tanrılarını bulmuştu¹⁰⁰. Yunan Tarihçisi Herodotos, Herodot Tarihi isimli kitabının ikinci bölümünün 53. Paragrafında hakikaten Yunan Pantheonu' nun yaratıcısı olarak Homeros ve Hesiodos'u olarak göstermektedir¹⁰¹. Bugün dahi Yunan tanrıları hakkında çoğu bilgiyi Homeros ve Hesiodos'tan öğreniyor olmamız muhakkak ki Herodotos için bu algıyı yaratmış olmalıdır¹⁰².

⁹⁸ Eco, 2012: 553

⁹⁹ Zidan, 2012: 167

¹⁰⁰ Can, 2011: 14

¹⁰¹ Herodotos, 2002: II-53

¹⁰² Homeros, Batı Dünyası'nda oldukça ün salmış olan epik bir ozan olmakla birlikte hayatta kaldığı yıllar ve nereli olduğu tam olarak bilinmemektedir. Olasılıklar ile değerlendirme yapıldığı zaman yüksek olasılıkla Smyrna'lı olduğu ve İ.Ö. 800-700'lü yıllarda yaşadığını söylemek mümkündür. Avrupa Edebiyatı içerisinde yer alan ve Avrupa edebiyatının başlangıcı olarak kabul görülen İlyada ve Odysseia eserleri olarak bilinmektedir. İlyada Destanı' nda Troya Savaşı anlatılırken, Odysseia Destanı' nda ise Kahraman Odysseus' un evine dönerken başından geçen maceralardan bahsedilmektedir. Hesiodos ise İ.Ö. 700'lü yıllarda doğmuştur. Kendisinin Boiotia'lı olduğu bilinmekle birlikte Hellen Arkaik Çağı'nın önemli epik yazarlarından biridir. En önemli eserleri arasında Theogonia, İşler ve Günler gelmektedir. Theogonia, tanrıların doğuşunu anlatan bir eser olmakla birlikte İşler ve Günler isimli eserinde bir çiftçinin günlük yaşamı ile ilgili bilgiler edinilmektedir. Bkz. İplikçioğlu, 1997: 359-360, Herodotos, 2002: II-53

Yunan tanrılarının ortaya çıkışı Hesiodos tarafından da ele alındığı üzere önce bir kozmogoni mitosuyla gerçekleşir. Bu kozmogoni de önce yeryüzünü ve ardından ise ondan türeyen tanrısal soylar doğmaya başlar¹⁰³.

Yunan Dinsel İnanişi' na göre Olympian olarak anılan 12 büyük tanrı-tanrıça vardır. Pantheon da elbette başka tanrılarda söz konusudur. Ancak her durumda bu 12 tanrı diğer tüm tanrılardan üstün tutulmaktadır. Genel olarak Zeus, Apollon, Ares, Hephaistos, Hermes, Poseidon, Hera, Athena, Aphrodite, Hestia, Artemis, Demeter olarak anılan bu tanrı ve tanrıçalar Olympos Dağı' nda otururlardı¹⁰⁴.

Olympos kelimesi esasında kelime kökeni olarak Yunanca kökenli bir kelime değildir¹⁰⁵. Kelime anlamı olarak tam bir açıklığa varılamamış olsa da '*yüksek dağ*'

¹⁰³ Yunan Yaradılış Mitosu kısaca şu şekildedir; Dünyanın oluşumunun ilk başlangıcında henüz hiçbir şey yokken koskoca bir khaos söz konusuydu. Söz konusu khaosun ardından yeryüzü vardı ve yeryüzü Gaia olarak bilinirdi. Tüm evrenin sevgi ve tutku hissiyatının başrolünde ki Eros vardı. En başından beri var olan khaos'dan oluşmuş olan Nyks ve Erebos bir araya geldi ve bu beraberlikle birlikte geceyle gündüz oluşumuna kavuşmuştu. Artık evreni evren yapan temel unsurlar tamamlanmış sayılıyordu¹⁰³. Bu oluşumların ardından, bir eşe ihtiyacı olmadan üreme özelliğine Sahip olan Gaia kendi eşi olan Uranos yani gökyüzünü yaratıp ardından dağları, denizleri yaratmıştı. Böylelikle yeryüzü ve gökyüzü olarak bilinen ilk ikili birliktelik gerçekleşmiş durumdaydı. Yeryüzü ve Gökyüzünün ürktücü sayılabilecek çocukları vardı ve bu çocukların hava olayları ile ilgili olarak yıldırım, şimşek, gök gürültüsü gibi tehlikeli güçleri söz konusuydu. Uranos çocuklarının sahip olduğu bu ürpertici güçlerden korktuğu için onları hapsedmek ister. Ancak bu çocukların arasında yer alan Kronos annesi ile bir işbirliği içerisine girer ve Uranos'u hadım ederler. Ancak babası kendisi için bir kehanette bulunup aynı durumun kendisinin de başına gelebilmesi için Kronos'u lanetler. Babası ile aynı korkuları yaşamaya başlayan Kronos dünyaya gelen tüm çocuklarını yutar. Ancak Zeus'un doğması ile birlikte bu durumda bazı değişiklikler meydana gelir. Bu sefer Kronos'un yuttuğu şey çocuğu olan Zeus değil kundağa sarılı bir taştır. Zeus senelerce babasına olan öfkesiyle saklanır, büyür ve her geçen gün daha da güçlenir. Çoğu inanışa göre Amaltheia adında bir dadı Zeus'un Kronos'un midesine inmekten kurtulduktan sonra ona bakan kişidir ve Zeus'u İda Dağı'na kaçırarak onu bir mağaranın içinden saklamıştır. İda Dağı'nda yaşamına tutunmuş bir keçiden elde ettiği süt ile onu beslemiş ve büyütmüştür. İntikam zamanı geldiği zaman tanrıların tanrısı Zeus, Babası Kronos'u kardeşlerini geri kusmasını sağlar ve büyük bir savaş başlar. Savaşın galibi gelen Zeus, evrenin yönetimini elde etmiştir. Konunun ayrıntıları için bkz:

Hesiodos, Theogonia- İşler ve Günler; Eco, 2012: 565

¹⁰⁴ Can, 2011: 37

¹⁰⁵ Erhat, 2010: 228

anlamı taşıdığını söylemek doğru olacaktır¹⁰⁶. Olympos Dağı Yunanistan’da yer alan birçok sıradağlar içerisinde en yüksek tepeye sahip olan bir dağdır. Tanrıların kendilerine ev olarak seçmiş olduğu dağ oldukça gösterişlidir. Burada yaşayan tanrı ve tanrıçalar tıpkı insanlar gibi, gülüyor, evleniyor, savaşıyor, çocuk sahibi oluyor ve aşırılıklar yapabiliyordu¹⁰⁷. İnanişe göre her tanrı ve tanrıça için inşa edilmiş ayrı ayrı evler söz konusuydu ve elbette bu saraylar içerisinde en görkemlisi baş tanrı Zeus’ a ait olandı¹⁰⁸. Tanrılar Olympos Dağı’nda bir aile gibi yaşamlarını sürerlerdi. Olympos Dağı’nın hâkimi ve Olympos Dağı’nın tanrısı olan yüce tanrısı Zeus sadece Olympos Dağı’nın değil, tüm evrenin babası sayılırdı. Yağmurların yağması, göklerin fırtınalarla ve şimşeklerle kaplanması, günün vaktini doldurup kendini geceye bırakması gibi tüm olaylar Zeus ile bağlantılıydı¹⁰⁹.

Esasında Zeus şimdiye kadar daima bir Yunan Tanrısı olarak ön plana çıkarılmıştır. Durum her ne kadar bu şekilde bilinse de Zeus’un kökeni oldukça tartışmalı bir durumdur. Tanrının Anadolu kimliği göz önünde bulundurulduğu zaman birçok epithet ile tapınım gördüğü bilinmektedir¹¹⁰. Örneğin tanrı Menderes Magnesiası’ nda ele geçmiş olan bir yazıtta konumuz bağlamında da dikkat çeken bir ifadeyle ‘*Dağ Tanrı*’ olarak anıldığı tespit edilmiştir¹¹¹. Yine Lykia Bölgesi’ nde de tanrının benzer bir biçimde ‘*Dağ Tanrı*’ olarak tapınım gördüğü anlaşılmaktadır¹¹². Tanrının özellikle Lykia Bölgesi’ ndeki varlığının erken bir gök tanrısı inancıyla ilişkili olduğu düşünülmektedir. Bu bağlamda bölgede Klasik Dönemi’ nde önemli bir yere sahip olan tanrı Trqqas’ın Klasik Dönem’in sonlarında yerini Yunan Tanrısı Zeus’ a bıraktığı kabul edilmektedir¹¹³.

Tanrı Zeus gibi dağlarla ilişkili olan bir başka tanrı da Hephaistostur. Hephaistos, ateş ve metallerin de tanrısıdır. O, ateş sanatı, metal işçiliği ile tam anlamıyla bir zanaat tanrısıdır. Ancak bunlarla birlikte Yunan Toplumu yanardağlardan çıkan lavların ve

¹⁰⁶ Erhat, 2010: 228

¹⁰⁷ Dılmaz, 1982: 71

¹⁰⁸ Can, 2011: 37

¹⁰⁹ Can, 2011: 43; Hamilton, 2017: 14

¹¹⁰ Şahin, 2001: ix

¹¹¹ Şahin, 2001: 11

¹¹² Şahin, 2001: 13

¹¹³ Özdemir, 2016: 114

bu lavların sonucunda oluşan dumanların kaynağının da Hephaistos ile ilişkili görmektedir¹¹⁴.

2.3. Antik Çağ Anadolu Dinsel Yaşamında Dağ Kültü

Günümüzde Anadolu ve Küçük Asya kelimelerini kullanırken bugün ülkemiz sınırları içerisinde, doğu kısımlarda Fırat Nehri'ne kadar uzanan alanın sınırlarının kapsandığı kabul edilmektedir¹¹⁵. Antik kaynaklar Anadolu kelimesinin kaynaklarda kullanımını ise İ.S. 5. Yüzyıla atfetmektedir¹¹⁶. Paulus Orosius, "*Paganlara Karşı Yedi Tarih*" Kitabın da, Küçük Asya göz önünde bulundurulduğunda Kapadokya Bölgesi ve Suriye kadar uzanan doğu kesimin dışında kalan yerlerin tamamının denizler ile çevrili olduğunu belirtmektedir¹¹⁷. Strabon' a göre ise söz konusu olan bölge bir yarımada ve bu yarımadanın tamamı 'Asya' olarak adlandırılmaktadır¹¹⁸. Anadolu Coğrafyası binyıllar süren kültür gelişiminde pek çok farklı kültüre ev sahipliği yapmıştır. Birbirlerinden farklı zaman dilimleri içerisinde karşımıza çıkan ve çok farklı kültürel nitelikler gösteren bu kültürler konumuzun ana odağı olan dağ inancı bağlamında da önemli veriler sunmaktadır. Bu kapsamda konunun anlaşılması için sırasıyla Hitit, Urartu ve Phryg Kültürlerini ele almak ve bu kültürlerdeki dağ inancının niteliklerini ortaya koymak yerinde olacaktır.

2.3.1. Hitit Dinsel Yaşamında Dağ Kültü

Hint-Avrupa kökenli olan Hitit toplumu, Anadolu topraklarına İ.Ö. 2000 yılında gelmiştir¹¹⁹. Kendilerini "*Hattiler*" olarak adlandırmakla birlikte yaşadıkları yere "*Hatti Ülkesi*" demişlerdir¹²⁰. Günümüz de Çorum ili' nde yer alan ve Boğazköy olarak bilinen Hattuş, başkent olarak kabul edilmiştir¹²¹. Hititlerin Geç Bronz Çağı' nda Kuzey Suriye'den Mezopotamya'ya kadar uzanan büyük bir imparatorluk kurduğu ve Hattuşaşlı bir haneden tarafından yönetildiği bilinmektedir¹²². Diğer

¹¹⁴ Can, 1994: 126

¹¹⁵ Schwertheim, 2009: 8 Anadolu sınırları için bkz. İntagliata, 2019, Herodotos, 2002, Elmar, 2009

¹¹⁶ Orosius, 1985: I 26

¹¹⁷ Orosius, 1985: I 26

¹¹⁸ Schwertheim, 2009: 8

¹¹⁹ Akurgal, 1977: 420

¹²⁰ Memiş, 1989: 25

¹²¹ Sevinç, 2008: 12

¹²² Bryce, 2002: 24

yandan Hititler hakkındaki bilgilere arkeolojik kazılardan çok daha önce çeşitli antik metinler üzerinden ulaşılmıştır¹²³.

Hitit Dini İnanç Sistemi' ne bakıldığı zaman hem kendi inanç dünyalarını yansıtan hem de çevre kültürlerden etkisinde kalarak biçimlendirdikleri bir dinsel yaşam geleneğine sahip olduklarını söylemek mümkündür¹²⁴. Bu noktada özellikle Hititlerin ele geçirdikleri toprakların tanrılarını göz ardı etmeksizin kendi pantheonlarına ekledikleri ve hatta onların tanrı heykellerini dahi Hattuşa'ya taşıdıkları bilinmektedir. Bundan olacak ki Hititler 'Bin Tanrılı Toplum' olarak adlandırılmışlardır¹²⁵.

Hititler bütün evrenin doğaüstü yaşam ile bir bütün içerisinde olduğuna inanmaktaydı. Tek bir tanrıdan ziyade oldukça bereketli ve sayıca fazla güçlerin ve ruhların olduğu bir inanç dünyasını benimsemişlerdi. Tanrılarının göklerde, ulaşılması güç ya da imkânsız zirvelerde veya yeraltının derinliklerinde yaşadıkları düşünülmektedir. Yeryüzünde de hemen hemen her şeyin bir tanrısı vardı. Bu noktada özellikle doğaya olan saygının gereği dağların, nehirlerin, akarsuların, ağaçların, kaynakların kutsallaştırılması son derece önemliydi¹²⁶. Bu unsurların hepsinin sahip olduğu ruhları da vardı. Hititler çok tanrıcı inancını gelebileceği en zirve noktaya taşımışlardı¹²⁷. Özellikle Yeni Krallık Dönemi'nden itibaren çok tanrıcılıkla ilgili birçok uygulamalara da gittikleri bilinmektedir¹²⁸. Tanrılar eril ve dişil olarak kendi aralarında ayrılmaktadırlar¹²⁹. Buna göre dağ tanrıları eril, nehir ve diğer kaynakların ise dişil oldukları düşünülmektedir. Anadolu kökenli olan Hatti tanrıları ve çeşitli Hurri inançları, Hitit Pantheonu'nda yer bulmuştur. Hitit İnanç Sistemi her ne kadar ağırlıklı olarak Anadolu kökenli olarak bilinse de, azımsanmayacak sayıda Mezopotamya kökenli tanrılarının varlığı da söz konusudur¹³⁰.

¹²³ Eski Mısır ve Mezopotamya'ya ait belgelere bakıldığı zaman Hitit isminin geçtiğini söylemek mümkündür. Batı dillerinde Hitit ismi, İngilizce de 'The Hitties', Almanca da 'Die Hethiter', Eski Fransızca da 'Heteen', İtalyanca da 'Hittio, Eteo' şeklinde aktarılmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk senelerine bakıldığı zaman söz konusu toplumun ismi Fransız etkisi altında kalmış olarak 'Etiler' olarak ortaya geçmiş olsa da son olarak literatüre 'Hititler' olarak geçmiştir. Hititlerin ortaya çıkışı ve isim etimolojisi hakkında bkz: Koç,2006:7

¹²⁴ Kahraman,2021:41

¹²⁵ Demirci,2006: 36

¹²⁶ Bryce, 2002: 226

¹²⁷ Bryce,2002:226

¹²⁸ Akurgal,1962:76

¹²⁹ Kıymet, 2013: 32

¹³⁰ Kahraman,2021:41

Hititler bağlamında Anadolu’ da dağ kültürünün varlığıyla alakalı olarak dağları özel ve kutsal kılan bir unsur, Anadolu Coğrafyası’ nın engebeli bir platoya sahip olmasıdır. Dağların geniş alanlara yayılıyor olması ibadetlerin gerçekleştirilebileceği uygun bir alan yaratmaktadır¹³¹. Dağlar güç ile doludurlar ve doğaüstü güçlerin mesken yerleridir¹³². Hitit İnanç Sistemi’ nde dağların yeri genellikle ya tanrının kendisi ya da tanrının yaşadığı, günlük faaliyetlerini sürdürdüğü alanlar olarak kabul edilmekteydi¹³³. Bir başka inanışa göre de tanrıların dağlarda toplandıklarına inanılıyordu¹³⁴. Yeryüzünde ki düzeni sağlayan varlıklar elbette heybetiyle dikkat çeken ulaşılması güç olan yerlerde, dağlarda olmalıydı. Hititlerin gerçekleştirdikleri ritüellerin de eğer bir tanrı çağırılıyorsa onun ya kutsal tapınağa ya da en yakın dağa geldiği düşünülmekteydi¹³⁵. Buradan yola çıkarak tanrıların gökyüzünün derinliklerinde yaşadıklarını ve eğer kendisi çağırıldığında ya da yeryüzüne inmesi gerektiği zamanlarda gökyüzüne en yakın noktalara indiğini buralarında dağ zirveleri olduğunu söylemek doğru olacaktır. Hititler için dağlar tanrıların yaşadığı yerler olarak önem taşımaktadır. Ancak dağlar ve Hitit kralları arasında bir paralellik söz konusudur zira Hitit İnanç Sistemi’ nde sadece tanrıların değil ölen Hitit Krallarının da öldükten sonra dağlara yükseldiği düşüncesi mevcuttu¹³⁶.

Diğer yandan dağ kültü algısı altında Hititlerin yalnızca dağlara bağlı kalmadıkları, zaman zaman işlenmemiş, doğal kayaları da aynı şekilde kutsallaştırdıkları bilinmektedir¹³⁷. Daha sonra ayrıntılı olarak bahsedeceğimiz Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı’nda da söz konusu duruma rastlanılmakla birlikte içerisindeki doğal hali ile bulunan kayaların bu inanış doğrultusunda kullanıldığı düşünülmektedir¹³⁸. Dağ Kültü İnancının da Hititlere, Hurri ve Kizzuwatna toplumlarından aktarıldı düşünülmektedir¹³⁹. Hitit İnanç Yapısı’ nda dağlar genel olarak tanrıların yaşadığı yer olarak düşünülmekle birlikte bazen doğrudan tanrının kendisi olarak da

¹³¹ Bryce,2002:163

¹³² Haas, 1982: 49

¹³³ Bryce, 2002: 163

¹³⁴ Bryce,2002:163

¹³⁵ Bryce,2002:154

¹³⁶ Haas,1994:216

¹³⁷ Schirmer,1982:19

¹³⁸ Darga,1985:71

¹³⁹ Kahraman, 2002: 54

benimsenmiştir¹⁴⁰. Dağ tanrı olarak anılan tanrıların, Hititlerde devlet ile ilgili anlaşmalar söz konusu olduğunda yemin tanrıları içerisinde yer aldıkları ve anlaşmalara şahitlik ettikleri bilinmektedir¹⁴¹. Bu tanrılara ve tanrı olarak kabul edilen dağlara da tıpkı diğer tanrılar gibi çeşitli sunular yapılmıştır. Tasvir sanatına bakıldığı zaman dağ tanrılarının genellikle bedenlerinin altları bir balık pulu şeklinde kat kat gösterildiği ve atribülerinin gürz ve topuz olduğu bilinmektedir (**Resim 6**)¹⁴². Fırtına Tanrısı genellikle kabartmalarda, dağ tanrılarının üstünde betimlenmektedir. Bunun sebebi ağırlıklı olarak mitolojik açıdan Fırtına Tanrısı' nın gücünü belirtmek ve bir zafer kazandığını göstermektedir¹⁴³. Dağ tanrıları üzerinde göstermiş olduğu hâkimiyet olasılıkla Fırtına Tanrısı' nın evinin esasında dağlar olduğu düşünülebilir. Şimşekkaya- İmamkulu Kabartması üzerinden dağ tanrıları ve Fırtına Tanrısı' nın bir arada betimlenmesi örneklendirilebilir; Kabartmanın en alt kısmına bakıldığı zaman üç adet aslan başına sahip ama insan vücutlu olan varlıklar ve ellerinin üzerinde ise yine aynı sayı kadar dağ tanrısı yer aldığı görülür. Söz konusu dağ tanrılarının kökenlerinin Hurri İnanç Sistemi olduğu düşünülmektedir¹⁴⁴. Kabartama da, dağ tanrılarının üstüne bakıldığında Fırtına Tanrısı' nın olduğu görülmektedir. Fırtına Tanrısı, iki dağ tanrısının üzerinde betimlenmektedir. Dağ tanrıları genellikle Fırtına Tanrısı sırtlarında duracak şekildedir; Fırtına tanrısı, sağ elinde bir sopa, sol elinde kurtuluşun sembolünü tutmaktadır¹⁴⁵ ve iki dağ tanrının üzerinde betimlenmiştir. Bu tür betimlemeler, Yazılıkaya' dan da bilinir¹⁴⁶. Yazılıkaya' dan edinilen bilgiler ışığında Fırtına Tanrısı başları öne eğik, çok daha küçük iki figürün üzerinde durmaktadır¹⁴⁷. Dağ tanrıları olarak düşünülen bu iki figür oldukça benzerdir. Öne doğru eğilen ve alınlarının üzerinde küçük bir boynuz bulunan sivri uçlu başlıklar takarlar (**Resim 8**). Her ikisi de sakallara sahiptir. Sağ kol yukarı doğru bükülür ve başparmak üzerinde duran yumruk, sakalla aynı hizadadır. Tanrılar, kalçalarında bir kemerle çevrelenmiş ve alt kısımda çok geniş, çıkıntılı bir etek ucu bulunan uzun cüppeler giyerler. Etek kısımları balık pulu şeklindedir¹⁴⁸.

¹⁴⁰ Bryce, 2002: 163

¹⁴¹ Bryce, 2002: 163

¹⁴² Hawkins, 2015: 1

¹⁴³ Garcia Trabazo, 2009: 77

¹⁴⁴ Laroche, 1980: 118

¹⁴⁵ Haas, 1982: 52

¹⁴⁶ Haas, 1982: 52

¹⁴⁷ Haas, 1982: 52

¹⁴⁸ Haas, 1982: 52

Araştırmacılar söz konusu dağ tanrılarının Nanni ve Hazzi olduğu görüşüne sahiptirler¹⁴⁹. Dağ tanrılarının üzerinde tasvir edilen Fırtına Tanrısı' nın olasılıkla zaferinin bir yansıması olduğu düşünülmektedir¹⁵⁰. Nanni Dağı günümüzde, Hatay ili yakınlarında ki Amanos Dağı ile Hazzi Dağı ise bilinen Hellenistik Dönem aktarımlarına bakılarak Hatay ili sınırları içerisinde Kasios yani Kılıç Dağı ile lokalize edilmektedir¹⁵¹. Hazzi Dağı, konumu gereğince, Kenan İnanç Sistemi ile oldukça yoğun bir etkileşim içerisinde olmuştur. Bundan olacak ki Ugarit Kayıtları' nda *‘Ba'al Şapan’* olarak anılmıştır¹⁵². Hellenistik Dönem' e geldiği zaman ise geleneğin devamlılığı ortadan kalkmamış ve Hititlerin Hazzi Dağı, Kasios adıyla bu dönemde Zeus' un kutsal dağı olarak anılmıştır¹⁵³.

Dağ kültü ile ilişkili olarak Fırtına Tanrısı Teşup' un bir diğer önemi de, onun Hitit Kültürü' nde hem göksel olayların tamamıyla hem de bereket ile ilişkilendirilmiş olmasıdır¹⁵⁴. Diğer yandan yeryüzü ile gökyüzü arasında bir bağ olarak bilinen ve bir merdiven görevi gören dağlarında Fırtına Tanrısı Teşup olduğu düşünülmektedir¹⁵⁵. Özellikle Hazzi Dağı Fırtına Tanrısı' nın kutsal dağı olarak kabul görüldüğü bilinmektedir. Bir mitosa göre, Tanrı Kumarbi ve Fırtına Tanrısı' nın arasında çıkan bir savaşta -ki bu savaşa diğer tanrılarda eşlik etmiştir- Fırtına Tanrısı' nın galip gelmesiyle tüm tanrılar Hazzi Dağı' na yöneldiği dile getirilmektedir¹⁵⁶. Yukarıda da bahsettiğimiz ve daha birçok yerde karşımıza çıktığı üzere de Fırtına Tanrısı da Namni ve Hazzi dağ silsilelerinin üzerinde karşımıza çıkmaktadır¹⁵⁷. Dolayısıyla mitos bize ikonografiyle örtüşen bir yakınlığı aktarır gözükmemektedir. Ancak bu duruma karşı çıkan görüşlerde söz konusudur. Bu kapsamda Par Matthieu Demanuelle, söz konusu dağların Namni ve Hazzi Dağları değil Tapala ve Pişkurunuwa Dağları olduğunu öne sürmektedir¹⁵⁸. Tapala Dağı' nın Hattuşa' ya yakın bir yerde olduğu düşünülmektedir¹⁵⁹. Pişkurunuwa Dağı' nın da yine Tapala Dağı gibi

¹⁴⁹ Darga,1992:180

¹⁵⁰ Garcia Trabazo,2009:77

¹⁵¹ Yıldırım, 2002: 5

¹⁵² Yıldırım, 2002: 12

¹⁵³ Brown, 1995: 100

¹⁵⁴ Yıldırım, 2022: 4

¹⁵⁵ Darga, 1992: 72

¹⁵⁶ Yıldırım, 2002: 7

¹⁵⁷ Çinar, 2012: 71

¹⁵⁸ Demanuelle,2015: 625

¹⁵⁹ Gavaz,2012: 188

Hattuša'ya yakın bir yerde konumlandığı düşünülmektedir¹⁶⁰. Diğer yandan söz konusu olan her iki dağda ritüellerin gerçekleştirildiği, sunuların yapıldığı, dileklerin dilendiği, bazen tanrının bulunduğu bazense tanrının kendisi olarak kabul görüldüğü savlanmaktadır¹⁶¹.

Hititlerin festival ve şenliklerini de dağlarda gerçekleştirildiği bilinmektedir. KUB XXV 23. İ 8 olarak adlandırılan bir metin içerisinde baharın gelişi ile birlikte dağ tanrısı olan Halwanna' nın bir dağ tepesine çıkartıldığı ve orada kendisine sunular yapıldığından söz edilmektedir¹⁶². Dağlarda özellikle dağ tanrıları için bahar aylarının her on üçüncü ve on beşinci günü kült törenleri düzenlendiği de bilinmektedir¹⁶³. Muhakak ki törenler tanrıları onure etmek için önem taşımaktaydı ve olasılıkla bahar ayları bu bağlamda tanrılar ile bağlantı kurulacak en uygun zamanlardı¹⁶⁴.

Hitit Yazılı Belgeleri' nden edinilen bilgilere göre pek çok başka Hitit Kenti' n de de kutsal dağlar yer almaktaydı. Bu dağlardan büyük bir kısmının ismi bilinmekle birlikte, belgelerden edinilen ve özelliklerini bildiğimiz bazı kutsal dağlar; Boğazkale-Yazılıkaya, Alacahöyük-Kalehisar Tepesi, Kuşaklı Höyük-Kulmaç Dağı, Oymaağaç Höyük- Adatepe, Ortaköy-Ağılönü, Çadırhöyük- Çaltepe, Hatıp höyük- Hatıp Kayalıkları, Maltepe Höyük- Arısama Dağı olarak sıralayabiliriz¹⁶⁵. İlgili dağların kutsal niteliklerini anlayabilmek için konuya burada başlıklar halinde özlüce değinmek yerinde olacaktır.

Şüphesiz Hititlerin en önemli tapınım alanlarının başında Yazılıkaya gelmektedir. Alan Hattuša yakınlarındaki konumu, açık alanda, duvarları kabartmalarla bezeli kaya mekânlarından oluşturulmuş biçimiyle son derece etkileyici bir tören alanı fonksiyonu

¹⁶⁰ Gavaz,2012: 175-177

¹⁶¹ Kloekhorst,2008: 976

¹⁶² Gurney,1977: 27 Elbette ritüellerin gerçekleştirildiği yerler sadece dağlar değildi. Tanrıya yakın olunması gerektiği düşüncesinden yola çıkarak Hitit Toplumu' nun seçmiş olduğu bir diğer mekân da damlardan söz edilebilmektedir. Tanrı veya tanrıçanın heykeli tapınaktan alınır dama çıkartılırdı ve törenin ardından tekrar tapınağa götürülür idi. Detayları için bkz: Darga, 1985: 127

¹⁶³ Haas, 1982: 56

¹⁶⁴ Haas, 1982: 56

¹⁶⁵ Detaylar için bkz: Bahar-Turgut-Küçük, 2018: 408-414

taşımaktadır. Yazılıkaya’ da A, B ve C olmak üzere üç adet oda yer almaktadır¹⁶⁶. A odası araştırmacılar tarafından, Panteonda bulunan tanrıların burada betimlenmiş olmasından dolayı ritüellerin gerçekleştirileceği zaman toplanılan oda olarak nitelendirilmiştir (**Resim 9**). B odasında on iki tanrının tasvirine yer verilmiştir (**Resim 10**). Ayrıca içerisinde oluşturulmuş olan nişlerden IV. Tuthalia’ nın ölümü sonrasında kült alanı olarak yapılmış olduğu düşüncesi de ileri sürülmüştür¹⁶⁷. Bir merdiven ile girilen C odasının ise özellikle Hurri Kültürü’ nde sıklıkla gördüğümüz kuş yakma ritüelinin gerçekleştirildiği bir alan olduğu düşünülmektedir (**Resim 10**)¹⁶⁸. Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı bir bütün olarak düşünüldüğünde alanın dağ yamaçlarında olan konumu bizlere buranın esasında Hattuşa’ nın kutsal dağı olabileceğini düşündürmektedir¹⁶⁹. Diğer yandan yukarıda da değinildiği gibi A odasında Hititlerin baş tanrısı olarak bilinen Fırtına Tanrısı Teşup’ un, iki dağ tanrısı olan Nanni ve Hazzı’ nin üzerinde duruyor vaziyette olması da oldukça dikkat çekici bir sahneyi oluşturmaktadır¹⁷⁰.

Alacahöyük de bulunan Kalehisar Tepesi, Hitit Yazılı Belgeleri’ nde geçmektedir (**Resim11**)¹⁷¹. Dağın eteklerinde kült yapılarının olması ve dağın en tepe noktasında bir tahtın bulunuyor olması Hulla Dağı’ nın kutsal bir dağ olduğunu akla getirmektedir¹⁷².

Kuşaklı Höyük de kutsal dağ inancıyla bağlantılı bir diğer önemli yerleşimdir. Yerleşimde geçen arkeolojik buluntular ve yazılı belgeler ışığında Kuşaklı Höyüğün Sarissa Kenti’ ne lokalize edildiğini söylemek mümkündür (**Resim 12**)¹⁷³. Höyüğün çok yakınlarında Kulmaç / Karatonus Dağı bulunmaktadır. Hitit belgeleri incelendiği zaman bu dağın Sarissa Dağı olabileceği öngörülmektedir¹⁷⁴. Söz konusu dağın en tepe kısımlarında, Hitit metinlerinde de adı geçen kutsal su kaynağı ve kutsal gölet yer almaktadır. Yazılı belgelere bakıldığı zaman ‘‘huvasi taşının’’, kutsal göletin

¹⁶⁶ Bahar, Turgut, Küçük, 2018: 409

¹⁶⁷ Gurney,1977: 40

¹⁶⁸ Bahar- Turgut- Küçük, 2018: 409

¹⁶⁹ Bahar-Turgut-Küçük, 2018: 409

¹⁷⁰ Koç,2006: 101

¹⁷¹ Hass, 1994: 586

¹⁷² Popko,1994: 29

¹⁷³ Müller-Karpe,2002: 154

¹⁷⁴ Müller-Karpe,2005: 83

yakınlarında olduğu ve burada çeşitli ritüellerin gerçekleştirildiğinden bahsedilmektedir¹⁷⁵. Kuşaklı Höyük de bulunan KuT 19 olarak isimlendirilen belgede, baharın gelişiyle kralın şenlik için Sarissa Kenti' ne "*huvasi taşının*" yanına gittiğinden söz edilmektedir¹⁷⁶. Buna göre; Sarissa Dağı' nın koruyucu özelliğinin olduğunu da ele geçen belgelerden anlamaktayız. Diğer yandan, KBo 21.67 + CTH 591 iii 19 – 27 olarak isimlendirilen metinde söz konusu dağa bir sesleniş söz konusudur. Metinde; Sarissa Dağı' nın ayağa kalkmasını, kral ve kraliçeye güç vermesi istenmektedir¹⁷⁷. Ayrıca Dağın kuzeyinde bir su kaynağı da görülmektedir. Bu kaynağın bir kolunun Fırat Nehri ile birleşerek Arap Körfezi' ne bir kolunun Kızılırmak ile birleşerek Karadeniz' e, kaynağın geri kalanı ise Seyhan Nehri ile birleşerek Akdeniz' e döküldüğü bilinmektedir. Bu şekilde özenli ve planlı bir akışın Hitit Dini açısından sembolik bir anlam ifade ettiği düşünülmektedir¹⁷⁸. Tüm bunlar biraya getirildiğinde Sarissa Dağı' nın Hitit İnanç Sistemi bağlamında önemli bir kutsal dağ olduğunu söylemek mümkündür¹⁷⁹.

Hititlerde dağ kültü uygulamalarına kanıt olan bir başka veri de Samsun, Vezirköprü' de konumlanan Oymaağaç Höyüğü'nden gelir (**Resim 13**). Höyükte ki yapılan arkeolojik çalışmalar da ele geçen bir yazılı belge gereği kent "*Nerik*" ile özdeşleştirilir¹⁸⁰. Kentte ele geçen yazılı belgeler ışığında yerleşimin Fırtına Tanrısına

¹⁷⁵ Beckman,2013: 157 bkz: Tanrılar ile ilgili olarak genellikle şenlik belgeleri ve kült envanterlerinden yola çıkarak, ismi "*Huvasi*" olan bir taş veya totemler de karşımıza çıkmaktadır. "*Huvasi*" taşı esasında bir taş abidedir ve genellikle kutsal alanlara, sunuların gerçekleştirildiği sunaklar üzerine yerleştirilirdi. "*Huvasi*" taşına adeta bir tanrı gibi davranılır ona özen gösterilirdi. Huvasi taşlarının dağlar ile ilgili olan bağı ise, bazı huvasi taşlarının da açık alanlara bırakılır -ırmaklar, nehirler, dağ tepeleri vb.- olmasıydı. Bu bağlamda her taşın bir tanrıyı yansıttığı olması ve konuldukları yerlerin kutsal olarak nitelendirilmesi önemli bir noktadır. Bu bağlamda "*huvasi*" taşlarının konulmuş olduğu dağ tepeleri de dolayısıyla kutsal bir özellik taşımaktadır. Şenlik veya festivaller gerçekleştirileceği zaman huvasi taşlarının konulmuş olduğu kutsal yerler tespit edilir ve bu tespit edilen yerlerde tanrılara sunular gerçekleştirilirdi. Konunun detayları için bkz: Bryce,2002: 172, Bryce,2002: 208.

¹⁷⁶ Gernot,2015: 93

¹⁷⁷ Beckman,2013: 155

¹⁷⁸ Bahar-Turgut-Küçük, 2018:411

¹⁷⁹ Müller-Karpe,2015: 85

¹⁸⁰ Haas, 1970: 308

yönelik kültler ile ön planda olduğu anlaşılmaktadır¹⁸¹. Bu noktada kentin ismi sık sık Haharwa Dağı ile birlikte anılmaktadır¹⁸². Metinlerden Nerik Kenti' ni temsil eden Fırtına Tanrısının, Haharwa Dağı'na götürüldüğü anlaşılmaktadır¹⁸³. Dolayısıyla Haharwa Dağının, Nerik Kenti için kutsal sayıldığını söylemek mümkündür. Diğer yandan Nerik Kenti hakkında bilgi alınan belgelerde bir başka dağ olan Zaliyanu Dağı'ndan da söz edildiği görülmektedir. Söz konusu dağ, Nerik için bereketi temsil etmekle birlikte, yağmuru getiren dağ olarak da anılmaktadır¹⁸⁴.

Bir başka Hitit yerleşimi olan Ağılönü' nde de dağ kültü ile bağlantılı veriler mevcuttur **(Resim 14)**. Yerleşimden Hitit Dini Yaşamı hakkında bizlere bilgi sunan birçok belge ve arkeolojik obje ele geçmiştir¹⁸⁵. Edinilen bilgiler doğrultusunda yerleşimin esasında Hitit metinlerinde geçen Şapinuwa olduğu tespit edilmiştir¹⁸⁶. Diğerlerinden farklı olarak Şapinuwa Dağı dini bir özellik taşımanın yanı sıra askeri amaçlı ve kereste elde etmek için faydalanılan bir dağ niteliği de göstermektedir¹⁸⁷. Ortaköy' ün asıl kutsal dağı ise Ağılönü Tepesi olarak kabul edilmektedir¹⁸⁸. Ağılönü' nde ele geçen ritüel objelerinden hareketle Hitit halkı tarafından buranın ritüel amaçlı kullanıldığını söylemek mümkündür¹⁸⁹.

Bir başka Hitit yerleşimi olan Çadırhöyük, Çaltepe' de de dağ kültü ile bağlantılı arkeolojik veriler mevcuttur **(Resim 15)**. Höyük, Yozgat iline bağlı olan Sorgun ilçesinde yer alan Peyniryemez Köyü' nde konumlanmaktadır. Yazılı belgelerde Zippalanda olarak geçen yerin Çadırhöyük olduğu düşünülmektedir¹⁹⁰. Hitit metinlerine bakıldığı zaman yerleşim- dağ ilişkisi bağlamında Daha Dağının ön plana çıktığını görmekteyiz¹⁹¹. Dini ritüellerin bu dağda gerçekleştirildiğine dair kanıtlayıcı bir belge olarak CTH 635 gösterilebilir. Söz konusu belge de kralın bu dağda bulunan

¹⁸¹ Haas, 1970: 308

¹⁸² Haas, 1970: 308

¹⁸³ Haas, 1970: 308

¹⁸⁴ Hoffner, 1990: 12

¹⁸⁵ Süel, 1995: 283

¹⁸⁶ Süel, 1995: 283

¹⁸⁷ Süel, 1998: 38

¹⁸⁸ Süel, 1998: 38

¹⁸⁹ Süel, 2015: 101-106

¹⁹⁰ Gorny, 2006: 10

¹⁹¹ Popko, 1994: 205

“*huvasi*” taşına vardığı ve akabinde taşı selamladığından söz edilmektedir¹⁹². Bu bağlamda Zippala’ nın kutsal dağı Daha Dağı’ dır demek yanlış olmayacaktır.

Şarruma Dağı ise inanç sisteminde önemli bir dağ tanrıdır¹⁹³ ve Hitit Kralı Tudhaliya koruduğu bilinmektedir¹⁹⁴.

Sonuç olarak, Hitit Kültürü’ nde çok tanrıcılık anlayışına dayanmaktadır. Hitit Panteonu oldukça geniş bir çerçeveye sahiptir. Bunun asıl nedeni kendilerinin fetih hareketlerinin sıklıkla olmasıdır. Hititler fethettikleri kültürleri de kendi kültürlerine eklemiş ve o kültürlerin tanrılarını da kendi tanrılar âlemine dâhil etmekten çekinmemişlerdir. Hatta fethettikleri topraklarda yer alan tanrı heykellerine zarar vermeden kendi merkezlerine getirmişlerdir. Hititlerin inançları yeryüzünde olan her şeyin bir ruhu ve bir tanrısı olduğu şeklindedir. Bu tanrıların hem ulaşılması güç olan göklerde hem de kimsenin kolay kolay ulaşamayacağı yer altında yaşadıklarını düşünüyorlardı. Konumuz ile alakalı olarak dağların önemi de tanrıların ulaşamayacağı ya da ulaşılması güç olan yerlerde yaşıyor olması ile ilişkili bir durumdur. Hititler ve daha birçok kültürün dinsel inancında dağlar, gök ve yerin bağlantısını içeren önemli bir etkidir. Bu noktada çoğu zaman tanrıların dağ zirvelerinde yaşadıklarına inanılmaktaydı. Diğer yandan iri ve heybetli olan görünüşünden kaynaklanıyor olacaktır ki dağları tanrının kendisi olarak da kabul etmeleri söz konusuydu. Dağ tanrıları Nanni, Hazzi, Halwanna, Şarruma olarak bilinmekle birlikte Şarruma aynı zamanda tanrının kendisi olarak kabul edilen bir dağ olarak anılmaktaydı. Kendilerine seçmiş oldukları baş tanrı ise Teşup idi. Teşup göklerin tanrısı ve hâkimi ya da Fırtına Tanrısı olarak bilinirdi. Hava ile ilgili tüm hususlar kendisinin sorumluluğu altındaydı. Ayrıca Teşup’u kabartmalarda iki dağ tanrının üzerinde dururken betimlenmekteydi. Hititler için hem dağlar hem de ritüellerin yapıldığı alanlar oldukça kutsaldır. İnsanlar yaşam yerlerinden dağlara gidip ritüellerini gerçekleştirdikten sonra yeniden yaşam yerlerine dönerlerdi. Bu ritüellerde belirleyici bir unsur olarak da “*Huvasi taşı*” kullanırlardı. Huvasi taşı hem kutsal bir taşı hem de olduğu ve konulduğu yeri kutsallaştırırdı. Hitit dininde yer alan kutsal

¹⁹² Popko, 1994: 205

¹⁹³ Çinar, 2012: 70

¹⁹⁴ Darga, 1992: 187

dağlar ise, Boğazkale- Yazılıkaya, Alacahöyük-Kalehisar Tepesi, Kuşaklı Höyük-Kulmaç Dağı, Oymaağaç Höyük-Adatepe, Ortaköy-Ağılönü, Çadırhöyük-Çaltepe dağlarıydı. Bu dağlarda yukarıda da değinildiği gibi çeşitli ritüeller düzenlenmekteydi.

2.3.2. Urartu Dinsel Yaşamında Dağ Kültü

Urartulular, İ.Ö. 9. Yüzyıllarda Uruatri, bir diğer adıyla Uruadri ve Nairi birliklerinin Asur Devleti' nin yıkıcı otorite ve gücüne karşı savunma amaçlı bir araya gelip zamanla kendi içlerinde bir güç statüsüne ulaşmışlardır¹⁹⁵. Egemenlik alanları kabaca Doğu Anadolu Bölgesi' dir¹⁹⁶. Bununla birlikte Batı' da Fırat Nehri, Doğu' da İran Azerbaycan' ı, kuzeyde Gökçe Göl ve Aras Vadisi' nden devam eden, güney kesiminde Torosları kapsayan ve Urmiye Gölü' ne kadar geniş kültürel sınırlara da sahiptirler¹⁹⁷. Asur Yazılı Kaynakları' nda İ.Ö. 858' lerde bir Urartu Kralından söz edilmekte ve bu kral ile birlikte artık siyasi bir gücün varlığı söz konusu olduğu anlaşılmaktadır¹⁹⁸. İ.Ö. 840 senesinde ise I. Sarduri' nin, Tuşpa' yı başkent ilan etmesi ile birlikte ortaya çıkan Urartu Krallığı Asur' un gücünün daim olduğu dönemde oldukça önemli bir role sahip olmuştur¹⁹⁹.

Urartular kendilerinden önce yaşamış olan kültürlerin dinlerinden etkilenmiş olsalar da kendilerine özgü bir inanç sistemine de sahiplerdi. Ancak Urartu' nun Dinsel İnanış Biçimi' nde benimsemiş olduğu devlet dini anlayışı birleştirici bir niteliğe sahipti. Özellikle Asur' un yıkıcı tehlikelerine karşılık olarak toplulukların sırt sırta verip birarada olduğu ve her ne kadar zor olsa da aynı çatı altında toplandıkları bilinmektedir. Buradan yola çıkarak krallığın temellerini oluşturan I. Sarduri' nin torunu olarak bilinen Menua herkesi bir çatı altında toplaması en önemli faktörlerden biridir. Ki O, amacından şaşmaksızın Urartu Panteonu' nu ve devlet dini anlayışını kurmuştur²⁰⁰. Menua' nın gerçekleştirdiği bu politika kendisinden sonra ki dönemlerde de sürekliliğini korumuştur. Birçok dini inanç sisteminde de olduğu gibi Urartulularda çoğu doğa olaylarının tanrılardan geldiklerine, tanrıların bir işareti olduğuna ve onların görevleri çerçevesinde geliştiğine inanmışlardır. Tanrıların görünüşü tıpkı insanlar

¹⁹⁵ Pınarcık, 2012: 460

¹⁹⁶ Çilingiroğlu, 1997:4

¹⁹⁷ Pınarcık, 2014:35

¹⁹⁸ Çilingiroğlu, 1994:29

¹⁹⁹ Memiş, 2013: 190-191

²⁰⁰ Tarhan, 1986:289

gibiydi ve yanlarında genellikle kutsal hayvanları ile yer alırlardı²⁰¹. Urartu çivi yazılı metinlerine de ilk başlangıç kelimesi muhakkak bir tanrı adı ile başlardı ve bununla birlikte metinlerden elde edilen bilgiler ışığında Haldi ismi en çok adı geçen tanrı ismi olarak bilinmekteydi. Buradan yola çıkarak Urartu Panteonu için en önemli tanrının Haldi olduğunu söylemek mümkündür²⁰². Tanrı Haldi ile bağlantılı olarak ilk yazılı ele geçen bulgular Urartu Krallığının henüz kurulmadan önce ki zamanlara dayanan Asur belgelerinden gelmektedir. İ.Ö. 13. Yüzyıl' a tarihlenen -ki bu tarih Orta Asur Dönemi' ne denk gelmektedir-, kayıtlardan Haldi ismi ile oluşturulan çeşitli şahıs adlarının en az iki defa geçtiği görülmektedir²⁰³. Tanrı Haldi' nin henüz krallık kurulmadan önce karşımıza çıkıyor olması ve Mezopotamya tanrılarının içinde de rastlanılmıyor olması Asur Krallığı' nın belli bir bölümünde olasılıkla kuzey kesimde yer alan dağlık alanlarda tapınım gören bir tanrı olduğu yönünde görüşlerin ortaya çıkmasına kaynaklık etmektedir²⁰⁴. Bu bilgiyi Orta Asur ve Yeni Asur metinlerinden elde edilen veriler de doğrulamaktadır. Ancak buna rağmen Asur metinlerinde Dönemin Asur Kralı II. Sargon' un Haldi' nin kutsal alanına gidip kendisine kurbanlar sunması durumu son derece önemlidir²⁰⁵.

Tanrı isimleri ile alakalı olarak edindiğimiz bilgilerin en önemli kaynaklardan biri de Van' da bulunan Meher Kapı Yazıtı' dır (**Resim 16**)²⁰⁶. Yazıt üzerinde Haldi de dahil olmak üzere 79 tane tanrı ve tanrıçaya ve onlara belirli zamanlarda kaç kurban kesildiğine dair bilgiler yer almaktadır²⁰⁷. Bu kurban listesi içerisinde dikkat çekici bir biçimde dağlara 10 koyun kurban edileceğine yer verilmektedir²⁰⁸. Dolayısıyla bu bilgi Urartu İnanç Sistemi' nde bir kutsal dağ geleneğine belirgin bir biçimde işaret etmektedir. Anıttan da elde edilen bilgiler doğrultusunda Haldi' yi takip eden diğer önemli kutsal güçler sırasıyla Teişeba ve Şivini'dir²⁰⁹. Diğer yandan yazıtta

²⁰¹ Çelikel, 1987: 69

²⁰² Piotrovskiy, 1965: 37. Haldi, Urartu toplumu için o kadar önemli bir yere sahiptir ki bazı araştırmacılar Urartu diline ilk başlarda Haldice, Urartu kentine de Haldia demek istemişlerdir. Bkz: Bilgiç, 1984: 38.

²⁰³ Salvini, 1989: 83

²⁰⁴ Salvini-Andre, 2002: 29

²⁰⁵ Salvini-Andre, 2002: 29

²⁰⁶ Gülen, 2023: 45

²⁰⁷ Yücel, 2010: 38

²⁰⁸ Yücel, 2010: 38

²⁰⁹ Belli, 1982: 190

tanrıçaların en üstünde Haldi' nin eşi Arubaini ile ikinci sırada Teişeba' nin eşi Huba yer almaktadır²¹⁰. Salvini, Huba isminin esasında yanlış okunduğunu ve doğru okunuşun Urartuca "Dağ" anlamına gelen "Babani" ile bir benzerlik içerisinde olduğunu ileri sürmektedir²¹¹.

Sıraladıklarımız dışında şu dağ isimlerine de yer verilmektedir, bu isimler şöyledir; Ura ve Ziuquni, Van ilinin kuzeyinde yer alan dağlar; Adaruta, Muşaşir ve Asur Ülkesi' nin arasında yer alan bir dağ; Qilbani, Toprakkale' nin karşısında yer alan günümüzde Varak Dağı olarak bilinen dağ olarak örneklendirilebilir²¹². Meher Kapısı' nın önem arz ettiği bir diğer husus ise Meher kapı ile benzer olan kaya nişlerinin içlerinden tanrıların çıktığına inanılan dağ kapıları olarak bilinmeleridir²¹³.

Meher Kapı Yazıtı' ndan bildiğimiz Urartu' nun tanrı ve tanrıça panteonuna bakıldığında zaman bu listeye dâhil olan dağ, mağara, göl tanrılarının varlığı toplumda doğanın kutsal sayıldığını göstermektedir²¹⁴. Esasında Urartu İnanç Sistemi' nde totemizme dayalı bir inanç daima olan bir şeydi. Meher Kapı Yazıtı' nda ismi geçen tanrılar arasında totemizme dayalı inancı destekleyecek tanrı isimlerine de yer verilmiştir. Örnek olarak, toprak tanrısı olarak biline Ebani, denizlerden ve sulardan sorumlu olarak bilinen Suinina, dağların ve tepelerin tanrısı olarak bilinen Arni verilebilmektedir²¹⁵.

Sonuç olarak, elde edilen veriler ışığında; Urartular vda daha önce ki bahsettiğimiz kültürler gibi çok tanrılı bir inanç sistemine sahip olmakla birlikte Meher Kapı Yazıtı' ndan anlaşıldığı üzere 79 tanrıya sahiptir. Kültürün üç büyük tanrısı söz konusudur. Sırasıyla, Haldi, Teişeba ve Şivini şeklinde devam eder. Panteonun çoğunluğu tanrılardan oluşurken tanrıça ve dağ, göl gibi doğal unsurlar ile kişiselleştirilmiş olan tanrılarda söz konusudur. Urartu Dini' nde tapınımlarını gerçekleştirmiş oldukları kutsal alanların dağ silsilelerine bağlı yüksek tepelerde

²¹⁰ Özmen, 2016: 388

²¹¹ Salvini, 2006: 200 Araştırmacı ilgili okunuşun doğrusunun *Ba!- Ba- a* şeklinde olması gerektiğini savunmaktadır.

²¹² Belli, 1998: 40

²¹³ Çilingiroğlu, 1997: 77

²¹⁴ Yücel, 2010: 5

²¹⁵ Belli, 1979: 64

olması şüphesiz dağa duyulan saygı ve kudretin göstergesi olarak algılanabilir. Konumuz ile bağlantılı olan bir diğer önemli husus ise kaya içlerine oyulmuş olan nişlerdi. Bu tür kaya nişleri antik toplum tarafından yalancı kapı, kör kapı, dağ kapıları gibi ifadelerle anılıyordu ve tanrıların bu dağ kapılarının içinden çıkacakları inancı söz konusuydu.

2.3.3. Frig Dinsel Yaşamında Dağ Kültü

İ.Ö. 1200' lü yıllarda Hitit Devleti' nin gücünü kaybedip zayıflamasıyla Anadolu' ya bir takım göç hareketleri başlamıştır²¹⁶. Farklı kollardan gerçekleşen bu hareketlilikte, Frigler de Balkanlar üzerinden Anadolu topraklarına girmişlerdir. Frigler, ilk olarak Çanakkale Boğazı' nı aşıp Marmara Denizi' nin güney bölgelerine yerleşmeye başlamışlar akabinde ise Orta Anadolu içlerine kadar ilerlemişlerdir²¹⁷. Gordion' un başkent olarak anıldığı dönemde egemenlik sınırlarını doğuda Kapadokya, güneyde Lykonian ve Pisidia, batıda Mysia-Lydia-Karia, kuzeyde Bithynia-Pamphlogonya olacak şekilde genişletmişlerdir²¹⁸.

Kendilerine özgü bir kültür ve sanat üslubuyla farklılaşan Friglerin dinsel yaşamı da kısmen yerel unsurlar sergilemekteydi. Bu bağlamda başlangıçta Frig Toplumu' nun Anadolu' ya geldiklerinde doğa güçlerine inandıkları bilinmektedir²¹⁹.

Frigler antik çağ toplumlarının pek çoğunda olduğu gibi çok tanrılı bir inanç sistemine sahiptiler. Bu kapsamda özellikle Güneş ve Ay Tanrısı inaçları dikkat çekmekteydi. Frig toplumunda güneş tanrısı Sabazios, Ay Tanrısı ise Men olarak tapınım görmektedir²²⁰. Bununla birlikte esasında Frig inancı denildiği zaman ilk akla gelen isim “*Büyük Ana*” olarak da bilinen Kybele' ydi²²¹. Kybele temelde Anadolu' nun erken dönem dinsel inanç geleneğinden itibaren bildiği ana tanrıça inancının bir yansımasıydı²²². Bununla birlikte Frigler Anadolu' ya geldiklerinde tanrıçayı kendi tanrıçaları olarak benimsemiş ve kendi inanç sistemleri içerisinde yer vermişlerdi.

²¹⁶ Parman, 2002: 15

²¹⁷ Memiş, 2006: 69

²¹⁸ Sevin, 2001: 195 Detaylı bilgi için bkz. Sivas, 2012: 16-43.

²¹⁹ Gönçer, 1971: 84

²²⁰ Roller, 2013: 145

²²¹ Roller, 2013: 145-146.

²²² Özkan, 2016: 661

Kybele, doğanın sahibi olan bir tanrıça olmanın yanı sıra zaman zaman doğanın kendisi, bereketin sembolü ve tüm evrenin hâkimi olarak kabul görmekteydi²²³. Tanrıça, Frigya Bölgesi’ nde; Ana anlamına gelen Matar, Mater Areyastin– Mater Kubileya ve kaya kadın anlamına gelen Agdistis isimleri ile de anılmaktaydı²²⁴. Ayrıca L. E. Roller, Matar’ a eklenen Kubileya sıfatının da “*dağın*” anlamına geldiğini vurgulamıştır²²⁵. Bir başka görüşe göre ise tanrıçanın dağların koruyucusu olduğu ve bundan dolayı da dağlarla ilişkili anıldığı dile getirilmiştir²²⁶. Dikkat çekici duran bu durum kendini doğrularcasına tanrıçanın tapınım alanlarıyla da örtüşmektedir. Bu kapsamda Kybele’ ye ait tapınım alanları genellikle yüksek kayalıkların üzerine inşa edilmiş olması son derece önemlidir²²⁷. Hatta tanrıçanın isimlerinden Agdistis isminin de Frigya’ da bulunan Agdos Dağları’ ndan kaynaklanması durumu da tanrıçanın yerel bir dağ tanrıçası olarak kabul gördüğünü de düşündürmektedir²²⁸. Agdistis ile ilgili birçok mitoloji söz konusu olmakla birlikte hepsinin belirgin olan ortak özelliği çam ağacına vurgu yapılmasıdır. Dağ tanrı ile ilgili betimlemelerde çam ağacına da sıklıkla yer verilmesi ya da Attis’ in Ana Tanrıça tarafından çam ağacına dönüştürülüyor olması önemli hususlar arasında yer almaktadır²²⁹.

Bir başka dağ ve Kybele ilişkisinde ise Dindymeion epitheti dikkat çekmektedir. Dindymos Dağı’ na ismini veren Dindymene adı, Kybele’ nin epithetlerinden biridir²³⁰. Antik kaynaklardan Strabon’ da hem Kybelion hem de Dindymion Dağının

²²³ Uçankuş, 2000: 569; Özmen, 2016: 383.

²²⁴ Sevin, 2003: 48; Roller, 2013: 145.

²²⁵ Roller, 2007: 141; Roller 2013: 145. Tanrıçanın Matar Kybeleia ismiyle tapınımı Anadolu’da farklı merkezlerden bilinmektedir. Tanrıçanın tapınımına dair Kyzikosta bir yazılı belge söz konusudur. Yazıt Frig kültürüne aittir ve Paleo-Frig dilinde, “*anne*” anlamına gelen “*Matar*” ismi dokuz defa yazılmıştır. Yazıtın ele geçtiği Kyzikos bölgesinde ana tanrıçanın, anne anlamına karşılık gelen Matar ve dağın anlamına karşılık gelen Kubeileya olarak anıldığı anlaşılmaktadır Sakız Adası olarak bilinen Khios’ta ele geçen bir başka yazıt üzerinde ise dağın anası anlamına gelen “*Μήτηρ Κυβελείη*” yazısı yer almaktadır. Tanrıçanın dağlar ile olan bağlantısı söz konusu sıfatlarla desteklenmektedir. Konunun detayları için bkz: Roller, 1988: 43; Rein, 1996: 234; Vassileva, 2001: 51

²²⁶ Meyer, 1987: 113

²²⁷ Tekçam, 2007: 175

²²⁸ Claerhour- Devreker, 2008: 166

²²⁹ Ergün, 2012: 13

²³⁰ Özgür, 2023: 2

isimleriyle Kybele arasındaki ilişkiye değinmiştir²³¹. Diğer yandan Herodotos da Dindymon Dağı' nın Ana Tanrıça' ya adandığını aktarmıştır²³².

Genellikle Tanrıça Matar' ın betimlemelerinde ileriye doğru bir bakışının olduğu, dalga dalga işlenmiş uzun elbiseler giyindiğini tam anlamıyla yetişkin bir kadın olduğu görülmektedir. Gösterişli bir başlığa ve başlığının ardında yer alan bir duvaktan söz etmek mümkündür **(Resim 17)**. Kutsallığın yansıması olarak elinde bir obje tutmaktadır. Boğazköy' de ortaya çıkartılan Tanrıça Matar' ın her iki yanında müzik aletleri çalan figürler yer almaktadır.

Bu figürler şüphesiz iki erkek figürüdür²³³. Friglerin genellikle tanrıçaya olan tapınımlarını gerçekleştirmek üzere yapılan tapınakların bir temsili olarak kaya yapılarını tercih ettikleri bilinmektedir²³⁴. Bu noktada Kybele' nin temelde doğa daha özelde ise dağlar ile olan ilişkisi de elbette bu durumu destekler niteliktedir. Söz konusu kaya anıtlarının en bilindik örneklerini Midas, Aslantaş ve Aslankaya anıtları olarak sıralamak mümkündür²³⁵.

Sonuç olarak burada kısaca değinilmeye çalışıldığı gibi Frig Dinsel Yapısı' nın içerisinde özellikle ana tanrıça inancının dağlar ile yakın bir ilişki içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Gerek tanrıçaya verilen epithetler gerek ise onun dağlık alanlardaki kutsallığı bu durumun açık kanıtlarını oluşturmaktadır. Ancak bu noktada daha dikkat çeken bir nokta ise dağ tapınının Anadolu da ilk kez Friglerle birlikte dışıl bir inanç çerçevesi içerisinde ele alınmasıdır.

²³¹ Strabon, 1987: 3

²³² Herodotos, 2002: 80

²³³ Roller, 2007: 142

²³⁴ Roller, 2007: 142

²³⁵ Söz konusu anıtlar için bkz: Uçankuş, 2000: 572; Sevin, 2003: 250; Yıldırım, 1996: 132

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ANTİKÇAĞ ANADOLUSU'NDA KUTSAL DAĞLAR

İnsanlar, yaşamının varoluşundan itibaren kendi varoluşundaki gücünün kısıtlı olduğu ve yetersiz hissettiği zamanlarda, kendisinden çok daha üstün yetenek ve güçlere sahip olan doğaüstü varlıklara inanmayı seçmişlerdir. Onlar, bu varlıkları “tanrı” olarak isimlendirmişler ve elbette bu tanrıların yaşamlarını sürdürdükleri bir yerlerin olduğunu da kabul etmişlerdir. Buradan yola çıkarak insan aklı tanrıların, kolay bir şekilde ulaşılamayan, gökyüzünün maviliklerinde yaşadığı düşüncesini yaratmıştır²³⁶. Dağlar, hem antikçağlarda hem günümüzde yaşayan toplumlarda önemli bir yere sahiptir²³⁷. Bu noktada dağlar dinsel bağlamda ele alındığı zaman, bazen önemli dini olayların gerçekleştiği alanlar, bazen tanrının yaşamını sürdürdüğü yerler yahut tanrının doğrudan kendisi olarak kabul edilmişlerdir²³⁸. İnsanlar için dağın ulaşılması güç ve bu haliyle gizem dolu varlığı saygı duyulacak içsel bir duyguyu ortaya çıkartmıştır. Orada yaşanan tüm iklim fenomenlerinin yanı sıra güneşin dağların ardından batıyor olması, çoğu kültürde bu dağların içerisinde gökyüzüne açılan bir kapı olduğunu düşündürmüştür²³⁹. Dağlar ve tanrılar arasında kurulan benzerlik Sümer kültürüyle başlamış akabinde ise bu inanış Babil, Asur, Fenike ve Yunan kültürlerine de taşınmıştır²⁴⁰. Bu bağlamda dağların kutsal sayılması yahut tanrının kendisi olarak kabul görmesi durumu, Anadolu Coğrafyası’nda beliren pek çok farklı kültürde de karşımıza çıkmaktadır²⁴¹. Yukarıda detaylıca ele alındığı gibi başta Hitit Kültürü olmak üzere, Urartu, Frig ve onu takip eden süreçlerde dağlar Anadolu’da her

²³⁶ Eliade, 2020: 61; Bahar, Turgut, Küçük, 2018: 405

²³⁷ Eski toplumların inançlarında dağın yeri için bkz. Sönmez, 2008: 48

²³⁸ Garcia, Trabazo: 69

²³⁹ Baydur, 1994: 1

²⁴⁰ Baydur, 1994: 2 konunun detayları için bkz: Eliade, 2020. Bar, 2001. Demirci, 2017, Köroğlu, 2006.

²⁴¹ Lombardi, 1997: 85

daim kutsallıkla ilişkili görülmüştür²⁴². Bu noktada farklı kutsal dağ ve dağ tanrılarına hem yazılı kaynaklar hem de arkeolojik veriler üzerinde sıklıkla yer verilmiştir ²⁴³.

Bahsi geçen kültürlerle bağlantılı olarak Anadolu coğrafyasında adı kutsallıkla ilişkilendirilen birçok dağdan söz etmek mümkündür. Bu noktada başta konu üzerine ilk çalışmayı yürüten N. Baydur'un "*Anadolu'daki Kutsal Dağlar*" kaynağında sonrasında ise sırasıyla G. Şaroğlu tarafından hazırlanan "*Kappadokia, Pontos, Paphlagonia, ve Kilikia Bölgeleri'nin Dağları*" başlıklı doktora tezinde ve son olarak T. Özgür tarafından hazırlanan "*Eski Anadolu Coğrafyasında Dağ Kültü*" başlıklı yüksek lisans tezinde ele alındığı biçimiyle Anadolu' da kutsal kabul edilen dağları şu şekilde sıralamak mümkündür²⁴⁴; Agdistis Dağı, Ağrı Dağı, Amanos Dağları, Argaios Dağı, Arinnanda Dağı, Cudi Dağı, Fasıllar Anıtı, İda Dağı, Karadağ, Nysa Dağı, Olympos, Pion, Persis Dağı, Sipylos, Tmolos, Viaros, Zeus, Olybris, Zevs Akraios.

Anadoluda dağ kültü bağlamında ön plana çıkan ve isimleri yukarıda sıralanan örnekler arasında, bazı dağların ise çok daha ayrıcalıklı bir öneme sahip olduğu bilinmektedir. Bunları bölgesel bir sıralama ile şu şekilde ele alabiliriz.

İda Dağı Troas' ın güneydoğusunda, Mysia' da yer almaktadır²⁴⁵. Dağın zirvesinde ele geçen sikkeler üzerinde az sayıda da olsa "*İde*" yazısı ve çam dallarından yapılmış bir çelenk taşıyan kadın tasviri bu dağın kişileştirilmesi olduğunu düşündürmektedir²⁴⁶. Yazılı kaynaklardan İde Kültü ile ilgili yeterli bilgi yoktur. Bununla birlikte ele geçen nümismatik veriler ışığında ve Anadolu'dan bilinen örnekler bağlamında İde'nin de bir tanrı olarak tapınım gördüğünü söylemek mümkündür²⁴⁷. Homeros'tan edindiğimiz bilgiler doğrultusunda İda Dağı'nın önem taşıdığı bir nokta ise bu dağda tanrıça Hera ile tanışmış oluşudur. Destanda şu şekilde geçmektedir;

"Lektos burnundan fırladılar, denizden, ayak bastılar bereketli toprağa. Ayakları altında ormanlı doruklar titredi. Uyku durakaldı orada, Görünmeden Zeus'un gözüne,

²⁴² Konunun detayları için bkz: Memiş, 2006. Akurgal, 1997. Akurgal, 1989.

²⁴³ Baydur, 1994: 2

²⁴⁴ Şaroğlu, 2010, Özgür, 2023

²⁴⁵ Baydur, 1994: 83

²⁴⁶ Baydur, 1994: 83

²⁴⁷ Baydur, 1994: 84

Çok yüksek bir çamın üstüne kondu. İda'da büyüyen en ulu çamdı bu, Havada yüksele yüksele göğe varıyordu Uyku orada, çam dalları arasında, Bir kuş oluvermişti, dağlarda yaşayan ince sesli, Tanrıların Khalkis, insanların Kymindis dedikleri, Hera dosdoğru yürüdü Gargaron doruğuna, İda'nın en yüksek tepesiydi bu, Bulutları devşiren Zeus onu gördü, Görür görmez aşk sardı düşünceli kafasını."²⁴⁸. İda Dağına hâkim olan tanrının Zeus olduğunu yine Homeros şu şekilde belirtmektedir;

*"Zeus Baba, İda Dağından hükmeden ulu tanrı"*²⁴⁹

Bir diğer kült alanı olarak bilinen dağ modern ismi ile Uludağ olan Olympos Dağı' dır. Dağ Bursa ilinde yer almaktadır²⁵⁰. Söz konusu dağ bölgenin en ihtişamlı yükseltisini oluşturmaktadır²⁵¹. Romalılar şatafatlı görünümünden ötürü ona, genellikle yüksek dağ anlamını taşıyan "*Olympos*" ismini vermişlerdir²⁵². Mysia Olympos' u tıpkı diğer kutsal kabul edilen dağlar gibi kutsal olarak benimsenmiş ve doğrudan dağ- tanrı olarak tapınım görmüştür²⁵³.

Batı Anadolu' nun en yüksek dağları arasında yer alan Tmolos Dağı, tanrısallığı bilinen bir başka dağ tanrıdır²⁵⁴ ve Gaia' nın oğlu olarak bilinir²⁵⁵. Buna göre özelliikle Sardes ve Aureliopolis kentlerinin İmparatorluk Dönemi' ne ait sikkelerinde dağ- tanrı betimlemeleri yer aldığı dikkat çekmektedir²⁵⁶. Sardes ve Tmolos sikkelerine bakıldığı zaman dağ- tanrı, sakallı ve asma yapraklardan oluşan çelenklerle betimlenmiştir²⁵⁷.

Kutsallığıyla bilinen bir diğer önemli dağ ise Sipylos Dağı' dır. Sipylos Dağı görkemli yüksek kaya yapılarıyla, elverişli bitki örtüsü, su kaynakları ve daha birçok sahip olduğu zenginlikleriyle, kuzey eteğinde Manisa kenti yer almakla birlikte Gediz Ovası' na hâkim bir dağdır²⁵⁸. Çok eski zamanlardan itibaren bu dağ tıpkı diğer birçok

²⁴⁸ Homeros, 1998: 334

²⁴⁹ Homeros, 1998: 524

²⁵⁰ Arı, 2019: 8

²⁵¹ Sevin, 2001: 32

²⁵² Arı, 2019: 9

²⁵³ Baydur, 1994: 85

²⁵⁴ Baydur, 1994: 60

²⁵⁵ Altınoluk, 2005: 39-43

²⁵⁶ Baydur, 1994: 60

²⁵⁷ Baydur, 1994: 93

²⁵⁸ Baydur, 1994: 91

kutsal dağlarda da olduğu gibi tanrının yaşadığı yer olarak anılmış ve tanrı olarak kabul edilmiştir²⁵⁹. Mitolojide Sipylös Dağı' nın adına pek çok defa rastlanmaktadır. Mitolojiye göre, Amphion ve Niobe'nin gerçekleştirdikleri evliliklerinden yedi kız ve yedi erkek çocuk doğar. Niobe ise bu durumu tanrısal bir üstünlük olarak sayıp; Tanrıça Leto ile yaptığı bir sohbette Leto' dan çok daha bereketli bir tanrıça olduğunu söyleyerek tanrıçanın sinirlenmesine sebep olmuştur. Bunun sonucunda tanrıça Leto, Niobe'nin çocuklarını öldürmesi için Artemis ve Apollon'u kışkırtmak istemiştir. Akabinde Artemis, Niobe'nin kızlarını, Apollon ise oğullarını gümüş yayı ile öldürmüştür. Niobe ise Sipylös' ta yaşamakta olan babasının yanına gitmeye karar vermiş ve Zeus' a dualar ederken bu acıya dayanamayarak Sipylös' un gösterişli kayalarında bir taşa dönüşmüştür. Onun bu acılı hali ve gözyaşları söz konusu kaya üzerinden zamansız bir şekilde akan sular ile temsil bulmuştur²⁶⁰. Bu efsane sonucunda Sipylös Dağı' nda bir Ana Tanrıça Kültü oluşmuştur. Sipylös Dağı' nda Ana Tanrıça Kültü' nün olduğunu ispatlar nitelikte ise Kybele ile ilgili olarak iki adet stel ele geçmiştir²⁶¹.

Nysa Dağı günümüz Aydın ili sınırları içerisinde yer almaktadır²⁶². Nysa Antik Kenti' nde yer alan betimlemeler ve bilinen mitoslar Dionysos' un yaşamı için bu kenti referans ettiği için bu dağ, Dionysos' un büyüdüğü dağ olarak da kabul görmektedir²⁶³. Hatta Dionysos' un isminin de yine Nysa Dağı' ndan geldiği de ileri sürülmekte ve tanrının adının “*Dio*” ve “*Nysa*” sözcüklerinin birleşmesi ile oluştuğu ifade edilmektedir²⁶⁴. Mitosa göre Dionysos; doğumu akabinde hermes tarafından Nysa Dağı' nın perilerine emanet edilmiş ve bu dağda büyümüştür²⁶⁵. Dolayısıyla bu dağın kutsallığın en büyük kaynağını tanrının büyüüp yetişmesine ev sahipliği yapması olarak açıklamak mümkündür²⁶⁶.

²⁵⁹ Baydur, 1994: 91

²⁶⁰ Homeros, 1998: 532

²⁶¹ Baydur, 1994: 92

²⁶² Özgür, 2023: 107

²⁶³ Özgür, 2023: 107

²⁶⁴ Güzel, 2006: 2

²⁶⁵ Erhat, 2021: 93

²⁶⁶ Özgür, 2003: 110

Amanos Dağı, Hamanu, Amanon, Amanus, Mauron gibi farklı isimlerle de anılmaktadır²⁶⁷. Coğrafik olarak, kuzey kesiminde Kahramanmaraş' tan başlayıp güneye doğru uzanmaktadır. Samandağ Deltası' nda ise son bulmaktadır. Söz konusun büyük bir kısmı ise günümüz Hatay ili sınırları içerisinde²⁶⁸. Dağ' ın kültürel bir alan olarak kabul edilmesi diğer dağların sebepleri ile benzer olmakla birlikte, bu durum bir mitos ile de ilişkilendirilmiştir. Mite göre; Orestes, bir kehanet ile karşılaşmış ve kurtuluşu bulmak için Amanos Dağı' na gitmiştir. Ardından ise burada yer alan tapınağın içerisine girerek kurban sunusunu gerçekleştirip derin bir uykuya dalmıştır. Bu haliyle kehanetin yükünden kurtulan Orestes'in bu durumdan nasıl kurtulduğu sorusu insanlar arasında merak konusu olmuştur. Oreste ise bu durumu dağda yer alan Tanrısal Hestia Tapınağı olduğunu belirterek açıklamıştır²⁶⁹. Belli ki bu mitos dağda bulunan tapınak imgesi ve orada kesilen kurban ile doğrudan dağın kutsallığı arasındaki bir kutsallığa işaret etmektedir²⁷⁰.

Agdistis Dağı, Phrygia' da, Didymon yani Murat Dağın' da yer alan kutsal kayalıktır²⁷¹. Söz konusu dağın adını dağların hâkimi olan Ana Tanrıça Agdistis' ten aldığı Strabon' da aktarılmaktadır²⁷². Ana Tanrıça İnancı birçok kültürde kendini gösteriyor olsa da tanrıçanın Agdistis adını sadece Frigya- Küçükasya' da kabul edilen ve özellikle de Pessinus' da belirgin bir biçimde gözlemlenen inancında takip edebilmekteyiz²⁷³. Yukarıda "*Frig Dinsel Yaşamında Dağ Kültü*" başlığında ele alındığı gibi tanrıça farklı biçimlerde dağ ile yakın bir ilişki içerisinde²⁷⁴. Frig tanrıçası olan tanrıçanın Agdistis isminin de Frigya' da bulunan Agdos Dağları' ndan kaynaklanması durumu da tanrıçanın yerel bir dağ tanrıçası olarak kabul gördüğünü de düşündürmektedir²⁷⁵.

Sonuç olarak; burada sıralanan dağlar ile anlaşılmaktadır ki; Anadolu' nun farklı bölgelerinde dağlar farklı tanrısal güçler ile ilişkilendirilerek kutsal sayılmış ve

²⁶⁷ Şaroğlu, 2013: 63

²⁶⁸ Özgür, 2023: 86

²⁶⁹ Şaroğlu, 2013: 61

²⁷⁰ Özgür, 2023: 87

²⁷¹ Baydur, 1994: 97

²⁷² Strabon, XII, V, 3. s. 63

²⁷³ Baydur, 1994: 98

²⁷⁴ İlgili bölüm için bkz; Varol, 2014: 34-36

²⁷⁵ Claerhour- Devreker, 2008: 166

insanların inanç odağında önmeli bir yer bulmuştur. Bu noktada Anadolu söz konusu olduğunda dağın tek başına kutsal sayılması kadar özellikle eril inançlarla bağlantılı Zeus, Dionysos, gibi önemli tanrıların, dişil inançlarla bağlantılı ise özellikle farklı isimlerle anılan ana tanrıça inancının ön planda olduğunu belirtmek mümkündür.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ARGAİOS DAĞI

4.1. Argaios Dağının Coğrafik Özellikleri

Antik Çağda Argaios ismiyle anılan Erciyes Dağı; Kayseri İli' nin güneyinde 3916 metre yüksekliğiyle İç Anadolu Bölgesi' nin en yüksek dağı ünvanıyla anılan volkanik bir dağdır²⁷⁶.

Dağın kuzeyinde Keykubat ve Sarımsaklı, güneyinde ise Develi ve Yeşilhisar yerleşimleri yer almaktadır²⁷⁷. Erciyes Dağı' na kuzey- güney doğrultulu bakıldığında Kayseri' den Everek' e kadar yaklaşık olarak 38 km uzunluğa sahip olduğu görülmektedir. Diğer yandan, doğu-batı doğrultulu yayılış alanı da hemen hemen benzer ölçülere sahiptir²⁷⁸. Dağın, mevcut yüksekliği onun Türkiye' nin üçüncü en büyük dağı olarak kabul edilmesine de kaynaklık eder²⁷⁹. Orta Anadolu' da yer alan Erciyes Dağı, volkanik dağlar arasında en yükseğidir ve en başta gelmektedir. Dağın ilk volkanik faaliyeti yer kabuğunun soğumaya başladığı dönem olarak bilinen "3. Jeolojik Zaman" yani "Senezoik" olarak bilinen dönemde başlamaktadır²⁸⁰. Dağın çevresinde yer alan göllerin ortasında yer alan faylardan çıkan lavların geniş bir alana yayılmasıyla birlikte dağa adeta bir volkanik temel yüklenmektedir²⁸¹. Erciyes Dağı ilk defa günümüzden 25 milyon yıl önce (bu dönem Üst Miyosen' e denk gelmektedir) çok güçlü bir hamleyle patlamıştır. Söz konusu patlama dağın yaklaşık olarak 100 km ötesine kadar kül yığınları meydana getirmiştir²⁸². Dördüncü jeolojik zamanın son dönemine bakıldığı zaman dağın tepesinde patlamalar devam eder ve akabinde

²⁷⁶ Erkiletlioğlu, 2021: 38

²⁷⁷ Erkiletlioğlu, 2021: 38

²⁷⁸ Özgür, 2023: 87

²⁷⁹ Von, 2019: 255

²⁸⁰ Erkiletlioğlu, 2021: 29

²⁸¹ Erkiletlioğlu, 2021: 29

²⁸² Erkiletlioğlu, 2021: 29

büyük küçüklü kızıl tepeler meydana gelmiştir²⁸³. Erciyes Dağı'nda uzunca bir süre patlamalar gerçekleşmemiştir ancak günümüzden 2 milyon yıl önce zaman zaman patlamalar tekrar kendini göstermiştir. Bu patlamalar sonucunda dağın çeşitli yerlerinden çok sayıda püskürtmeler başlamıştır. Karasivri, Lifos, Alidağı, Yılanlı dağları bu dönemde gerçekleşen patlamaların yığılıdır²⁸⁴.

Kuaterner Dönemi olarak bilinen zamanda, önce ki dönemlerde gerçekleşen püskürtmelerden çok daha hafif püskürtmeler gerçekleşmiştir. Hacılar İlçesi'nde yer alan Kızıltepeler ise bu dönemin volkanik kolonileridir²⁸⁵. Ardından gelen dönemde ise dünyada Buzul Dönemi başlamıştır ve Dağ için bu dönem 4. Zamanın başlangıcı olarak kabul edilir. Bu dönemde Erciyes Dağı'nın zirve noktalarında da buzullar kendini göstermiştir²⁸⁶. Bu süreç sonucunda Nevşehir ili Göreme Kasabası'nda yer alan peri bacalarının oluşumu, bims denilen krater külleri yayıldığı alanlarda büyük kütleler halinde bulunmuştur²⁸⁷. Cırgalan, Güzelyurt, Gesi çevresinde yer alan taş ocakları, Tomarza ve Develi' de yer alan taş ocakları Erciyes Dağı'nın bu dönemde ki püskürtmeleri sonucunda olan diğer oluşumlardır²⁸⁸.

Bu dönemin ardından dağ, uzunca bir süre faaliyet göstermemiştir ancak 2 ile 2,5 milyon yıl önce son kez faaliyete geçen Erciyes Dağı'nın püskürtmeleri sonucu dağın etrafında volkanik tepelerin oluşumuna sebep oldu. Dağın çevresinde yer alan suların da tamamen çekilmesiyle arazi tam anlamıyla bir kara parçasına döndü ve Erciyes, ilk faaliyete geçtiği dönemlerde ki izlerini tamamen kaybetmişti. Dağın ilk oluşumundan son faaliyetine kadar olan süreçte yüksekliğinin yaklaşık olarak 400 metre eksildiği tahmin edilmektedir (**Resim 18**)²⁸⁹. Dağın tamamen sönmüş ve bir daha volkanik bir püskürtme yapmayacağını ise söylemek kesinlikle mümkün değildir²⁹⁰.

²⁸³ Somuncu, 2010: 178

²⁸⁴ Erkiletlioğlu, 2021: 30

²⁸⁵ Erkiletlioğlu, 2021: 30

²⁸⁶ Kayseri Yıllığı, 1998

²⁸⁷ Erkiletlioğlu, 2021: 32

²⁸⁸ Erkiletlioğlu, 2021: 32

²⁸⁹ Erkiletlioğlu, 2021: 32

²⁹⁰ Güler, 1995: 18

4.2. Antik Kaynaklarda Argaios Dağı

Argaios Dağı' nın adı ilk olarak Hitit Yazılıkaya ve İmamkulu- Şimşekkaya kabartmalarında karşımıza çıkmaktadır²⁹¹. Yazılıkaya' ya da yer alan kabartma şemasına bakıldığı zaman esasında Kumarbi Destanı' na uygun olarak iki dağ tanrısı ve diğer tanrıların karşı karşıya gelmesinden bahsedilmektedir. Söz konusu dağ tanrıları ise Hitit İnanç Sistemi' nden bildiğimiz Hazzi ve Nanni olarak bilinmektedir²⁹². Bilim insanlarına göre bu iki tanrıdan birinin aslında Erciyes olduğu düşünülmektedir²⁹³. N. Baydur' un düşüncesine göre Erciyes' in önceki adı esasında Kumarbi Destanı' nda sözü geçen Nanni' dir ve onun Hititçe karşılığının da Harkasos olduğu düşünülmektedir²⁹⁴. Harkasos' un kelime anlamının beyaz, gümüş gibi parlak anlamlarını taşıdığı bilinmektedir²⁹⁵. Diğer yandan Kapadokya Bölgesi içerisinde ele geçmiş olan bir yazıttan edinilen bilgilere göre söz konusu dağın Anadolu' nun en yüksek dağı olduğu anlaşılmaktadır²⁹⁶. Tekirbent Köyü' nde ele geçen bir Hitit Hiyeroglif Dili' nde yazılmış olan yazıttan edinilen bilgilere göre bölgenin en yüksek dağı *“Tanrı Dağ Harhara”* olarak ifade edilmektedir²⁹⁷. N. Baydur' a göre, *“Harhara”* kelimesinin kökünü temsil eden *“Harb”* kelimesinin, Hitit dilinde beyaz anlamına gelen *“Harkis”* kelimesi ile uyumlu olduğunu söylemektedir. Buradan yola çıkarak, Hitit geleneğinde yer alan *“Hargas Dağının”* Grekçe bir kelime olan ve beyaz- parıltılı anlamına gelen *“Argaios”* ile aynı dağ olduğu belirtilir²⁹⁸. Hitit ritüellerine bakıldığı zaman tanrıyla iletişim kurmak istedikleri zaman, ilk gittikleri yerin dağlar olduğu söylenilebilir²⁹⁹. Ritüellerin gerçekleştirildiği yerlerin dağlar olduğunu destekleyen bir başka Hititçe bir metinde ise durum şu şekilde anlatılmaktadır; *“İlkbahar geldiği ve şimşekler çakmaya başladığı zaman... Rahipler... Dağ Tanrısı Halwanna'yı dağın tepesine çıkartırlar. Eğer bölge düşman kontrolü altındaysa onlar, onu, dağa (dağdaki) ağacın altında durahuwasi taşına götürürler. Onlar ekmek bölerler ve içki sunarlar”*³⁰⁰. Buradan yola çıkarak bölgenin

²⁹¹ Kara, 2016: 303

²⁹² Kara, 2016: 303

²⁹³ Baydur, 1970: 41

²⁹⁴ Baydur, 1970: 72

²⁹⁵ Baydur, 1970: 72

²⁹⁶ Kara, 2016: 304

²⁹⁷ Baydur, 1994: 73

²⁹⁸ Baydur, 1994: 73

²⁹⁹ Erkiletlioğlu, 2021: 21

³⁰⁰ Erkiletlioğlu, 2021: 21

en yüksek dağı olan Erciyes Dağı' nın, Hitit tanrılarına ulaşılabilen en kutsal mekânlardan biri olduğu varsayılabilir³⁰¹. Hititlerin, kutsal olarak kabul etmiş oldukları dağların isimlerini değiştirerek dağların kutsallığının sürdürülüyor olması göz önüne alındığı zaman Argaios için de bu durumun söz konusu olabileceğini söylemek mümkündür³⁰².

Hitit metinlerinin yanı sıra Argaios' a değinen başka kaynaklarda mevcuttur. Örneğin Strabon Erciyes Dağı' nı, onun eteklerinde kurulu kenti anlatırken şu satırlarla tanımlamıştır:

“Zirvesinden kar eksik olmayan ve tepesine tırmananların (ki sayıları son derece azdır) açık havada hem Pontos hem de Issos denizlerinin görülebildiğini söyledikleri, bütün dağların en yücesi olan Argaios'un eteklerinde konumlandığı için “Argaios yamacındaki” ek adlandırmasını taşımakla birlikte bu kent de Eusebeia adını almıştır. Aslında konumu kent kurmaya pek elverişli değildir. Zira su kaynakları yoktur ve doğal bir savunmaya sahip olmadığı gibi yöneticilerin ihmali nedeniyle tahkim de edilmemiştir. Belki de, sarp ve taarruz edilmesi mümkün olmayan tepelere sahip bir ovada oturdukları için korunaklı kalelerine güvenip hemen çapulculuğa başlamalarından korkulduğu için bu, kasıtlı olarak böyledir. Dahası, düz olmasına rağmen bütün arazi, kıraç ve tarım için elverişsiz olmakla birlikte kumluk ve toprak altı da kayalıktır. Biraz daha ilerleyince ateş çukurlarıyla dolu öyle volkanik bir arazi gelir ki günlük ihtiyaçlar çok uzaktan getirilmek zorundadır. Bunun dışında bir avantaj gibi gözükse de tehlike de arz eder. Zira Kappadokia'nın neredeyse tamamı ağaçsız olmasına karşın Argaios çepeçevre ormanlıktır ve bu nedenle yanı başında kerestecilik yapılır. Ama ormanlık alanın hemen aşağısındaki arazinin birçok yerinde de ateş çukurları ve aynı zamanda da yeraltı soğuk su kaynakları vardır. Yine de ne ateş ne de su toprağı yarararak gün yüzüne çıkmaz ve bu nedenle bölgenin büyük kısmı gür çayırlar yeşertir. Ayrıca bazı yerlerde zemin bataklıktır ve geceleyin buralardan alevler yükselir. Bu nedenle ancak deneyimli kişiler tedbirini alarak kerestecilik

³⁰¹ Erkiletlioğlu, 2021: 21

³⁰² Baydur, 1994: 73

yapabilirken bölge birçokları için, özellikle de fark edilmeyen ateş çukurlarına düşebilecek sığırlar için, oldukça tehlikelidir”³⁰³.

İS.2. Yüzyıl Yazarı Maximum Tyrius Argaios’ un doğrudan tanrısallığına gönderme yapan detaylar sunar ve onu şu şekilde anar:

“Bir dağ Kapadokyalılar için tanrı, yemin ve heykelidir”³⁰⁴.

Sadece bu kaynak dahi Aragaios’ un çok yönlü tapınımını belgelemektedir³⁰⁵.

Dağın kutsallığına referans veren bir başka kaynakta İS. 3. Yüzyıl Yazarı Solinus’ tur. Yazar eserinde tanrının doğrudan Argaios’ ta yaşadığını belirtmektedir³⁰⁶. Dolayısıyla bu aktarım dağın tanrıların evi gibi algılandığına işaret etmektedir.

İ.S 4. Yüzyıl Yazarı Claudias’ ın Carmina³⁰⁷ ise eserinde Argaios ile ilintili olarak onun hem volkanik yapısına değinen hem de atlar ile ilişkili olan misyonlarına şu bilgilere yer vermektedir;

Carmina, V, 31:

“Kappadokia tarlaları katliamla yandı. Süratlı atların babası Argeus gözden düştü. Halys’ün suları kırmızı akar ve Cilicialılar kendilerini savunamıyorlar uçurumlu dağlarda”³⁰⁸.

Carmina, II, 30:

“Şimdi Kappadokialıların otlakları ve hızlı atların babası Argaios yanıyor”³⁰⁹.

Söz konusu antik kaynakta dağın volkanik yapısına vurgu yapılmaktadır.

Carmina, XLVII, 4-5:

³⁰³ Strabon, XII.2.6-7: Şaroğlu, 2010: 149-150

³⁰⁴ Tyrius, Diss: XXXVIII

³⁰⁵ Hakman, 2012: 134

³⁰⁶ Solinus, De Mir. Mundi: 45.4: “qui Argaeus nivalibus iugis orduus ne aestive quiden terrento pruinis caret quemque indidem populi habitari deo credunt”.

³⁰⁷ Şaroğlu, 2010: 105

³⁰⁸ Carmina, V: 31

³⁰⁹ Carmina, II: 30

‘‘Ne mutlu attır ki, onun güzel kaderi bir tanrının buyurucu eline uymak ve kutsal gemle yönlendirilmektir. Ve o, koşardı rüzgârın yelesini savurduğu İspanya ovalarında ya da yıkanırdı Kappadokia’nın verimli bir vadisindeki Argaios dağının erimiş karlarında’’³¹⁰.

St. Jerom’un ilettiği Eusebos’un kayıp bir yazısından anladığımız kadarı ile dağ ile özdeşleşmiş olan Hitit güneş tanrısı Sandas IV. Yüzyılda hala sevilmekteydi³¹¹.

Sonuç olarak; heybeti ve gösterişli yapısıyla bin yıllardır insanları etkisinde bırakan Argaios, çeşitli kültürlerde farklı isimlerle anılmaktadır. Dağın adının ilk geçtiği yer Hitit Yazılıkaya ve İmamkulu- Şimşekkaya Kabartmaları olmakla birlikte yine Kumarbi Destanına uygun olarak iki dağ tanrısı da karşımıza çıkmaktadır. Bu dağ tanrıları Hazzi ve Nanni’ dir. Bazı bilim insanları bu iki dağdan birinin Argaios olabileceği düşüncesini de savunmaktadırlar.

Antik kaynaklar ışığında, bölge çevresinin kültürleri bağlamında çeşitli törenlerin, ritüellerin gerçekleştirileceği zamanlarda tercih edilen dağ, şüphesiz Argaios Dağı olmalıdır. Nitekim Hititler’ in tanrıları ile bağlantı kurdukları bu özel dönemlerde Argaios Dağı’ nı seçtikleri de yazılı kaynaklardan anlaşılmaktadır. Muhakkak ki Argaios’ un bu törenler de tercih ediliyor ve kutsal sayılıyor olması yüceliğinden kaynaklanmaktadır. Bunu destekleyen bilgiler ise Strabon’ un satırlarıyla doğrulanır gözükmektedir. Yine yukarıda ele alınan antik kaynaklar ışığında, Argaios’ un esasında doğrudan tanrı olmasının yanı sıra tanrının yaşadığı yer olarak kabul edildiğini de söylemek mümkündür. Ayrıca bir başka kaynakta her daim Kappadokia ile sıkı bir ilişki içerisinde olan atlar ile Argaios arasında bir ilişki kurulduğu ve onun *‘‘Atların Babası Argeus’’* olarak anıldığı da anlaşılmaktadır. Diğer yandan herhangi bir tanrısal bir ifade olup olmadığı net olmamakla birlikte ona atfedilen baba misyonu tanrısallık bağlamında dikkat çekici durmaktadır.

³¹⁰ Carmina, XLVII: 4-5

³¹¹ Theierry, 2002: 47

4.3. İkonografik Olarak Argaios Dağı

Argaios Dağı gerek kent için önemi gerekse kutsal özellikleri sebebiyle ikonografik olarak Hititler Dönemi'nden itibaren -İÖ. 16. yy. sonlarına denk gelir³¹²- arkeolojik eserler üzerinde yer bulmuştur. Bu eserler bağlamında en dikkat çekici yoğunluğu sikkeler oluşturmaktadır³¹³. Ancak sikkelerin yanı sıra küçük arkeolojik buluntular, heykeltıraşlık eserleri, mezar stelleri gibi farklı arkeolojik buluntular üzerinde de Argaios tasvirlerine rastlanılmaktadır. Bu tasvirler özellikle Kapadokya Krallık Dönemi'nde yoğunlaşmaktadır. Bilinen görünümünde o hem tekil bir öge olarak hem de farklı obje, hayvan ya da tanrısal figürlerle bir arada da gösterilebilmektedir. Bugüne kadar yapılan çalışmalarda Argaios Dağı'nın betimleri çeşitli yayınların kısmen odaklandığı bir konuyu oluşturmuştur. Bu noktada başta P. Weiss, tarafından 1985 yılında yayımlanan *“Argaios/Erciyes Dağı - Heiliger Berg Kappadokiens Monumente und Ikonographie”* başlıklı çalışma büyük önem taşımaktadır. Diğer yandan N. Baydur, 1994 yılında yayımlanan *“Anadolu'daki Kutsal Dağlar”* isimli çalışmasının içerisinde de Argaios betimlerini genel olarak ele almıştır. Bu çalışmaların yanı sıra O. Güler tarafından 1995 yılında yayımlanan *“Antik Çağ İkonografisinde Erciyes”* isimli kaynakta Erciyes Dağı ve ikonografisine yer verilmiştir. M. Kara tarafından yayımlanan *“Kappadokia Stelleri Üzerindeki Argaios (Erciyes Dağı) Betimlemesi”* isimli kitap bölgeden ele geçen steller üzerindeki Argaios Dağ betimlerine yer vermiştir. M. Blömer tarafından 2019 yılında yayımlanan *“Der Mons Argaios und andere göttliche Berge in römischer Zeit”* isimli makalede ise dağın kutsallığı ile birlikte belli başlı eserler üzerinden bir değerlendirmeye gidilmiştir. Bu yayınların yanı sıra bu çalışma kapsamında son derece faydalı olan bir başka yayında B. Akbaş tarafından 2019 yılında sunulan bir yüksek lisans tezidir. Çalışma ile B. Akbaş doğrudan Kaiseria Sikkeleri üzerindeki Argaios betimlerinin ikonografik değerlendirilmesini ele almıştır. Bu genel yayınların yanı sıra çalışma içerisinde ele alınan pek çok kaynakta da dolaylı yollardan konuya gönderme yapan değerlendirmeler söz konusu olmuştur. Kısmen ya da doğrudan Argaios ikonografilerine değinen yayınların ışığında bu tez çalışmasında bir bütün olarak Argaios Dağı tasvirlerinin kronolojik ve ikonografik açıdan sunduğu veriler bir arada değerlendirilmeye çalışılacaktır. Bu kapsamda aşağıdaki başlıklarda Argaios Dağı ve

³¹² Hakman, 2012: 131

³¹³ Akbaş, 2019: 1

kutsallığı farklı arkeolojik ve numismatik verilerle ikonografik bir değerlendirmeye tabi tutulacaktır. Böylelikle dağın farklı tasvirlerinin anlaşılmasının yanı sıra onun kutsallığı ve ikonografileri arasındaki ilişki de anlaşılmalı çalışılacaktır.

4.4. Arkeolojik Buluntular Üzerinde Argaios Betimlemeleri

4.4.1. Küçük Arkeolojik buluntular Üzerinde Argaios betimlemeleri

Arkeolojik buluntular üzerindeki en dikkat çekici grubu bronzdan çalışılmış dağ tasvirleri oluşturmaktadır. Eserler bağımsız plastik eser niteliği taşımaktadır ve her biri üzerinde Argaios'un sahip olduğu dağ kültü özelliğini destekler nitelikte tasvirler söz konusudur **(Resim 19-20-21)**³¹⁴. Üç farklı örnekten oluşan bu eserlerin en belirgin özelliği -boyutları farklı olsa da- dağın görünümünün ortada daha yüksek yanda alçak tepelerle betimlenmiş bir görünümü sunmasıdır. Diğer yandan bir başka ortak özellik olarak ise her birinin üzerinde zirvede bir kartal betiminin yer alıyor olmasıdır. Ayrıca her bir dağ tasvirinin yüzeydeki volkanizmayı işaret edencesine dalgalı hatlarla bezenmiş olması da dikkat çekicidir. Bu ortak özelliklerin yanı sıra ise her eser kendi içinde farklı niteliklere de sahiptir. Buna göre Res. 19'da dağ altta bir sunak üzerine oturturulmuştur. Dağın alt eteklerinde karşılıklı iki hayvan betimine yer verilmiş dağın tam ortasında ise büst şeklinde sakallı tanrı olması muhtemel bir erkek figürü resmedilmiştir. Bossert bu figürün Güney Anadolu'daki sakallı tanrı figürleriyle paralel olduğunu dile getirmiştir³¹⁵. Bu büstün her iki yanında dal demetleri bulunmaktadır. Büstün olgun erkek görünümü, sakalı ve kostümü bu figürü önemli bir tanrı olarak nitelendirilmesine kaynaklık etmektedir³¹⁶. Bu nedenle bu figürün dağ tanrısının kendisini tasvir ettiğini varsaymak olasıdır³¹⁷. Ancak diğer yandan betimlenen tanrının dağın kendisi değil dağda tapınım gören eril bir tanrı olması ihtimali de her daim akılda tutulmalıdır. Bu noktada tasvirin Zeus ile olan ikonografik benzerliği onun bölgeden bilinen Zeus Argaios ile ilişkili olabileceğini de akla getirmektedir³¹⁸. Tasvirler her durumda dağ ile tanrı arasındaki organik ilişkinin açık edilmesi bağlamında son derece önemlidir.

³¹⁴ Von, 2019: 262

³¹⁵ Bossert, 1942: 79

³¹⁶ Von, 2019: 262

³¹⁷ Von, 2019: 262

³¹⁸ Hakman, 2017: 465

Res.19 ve Res. 21 ile benzer bir görünüme sahip olan Res. 20 örneği üzerinde de Argaios üzerinde bir kartal tasviri yer almaktadır. Dağ ve etekleri volkanik akıntıların ve dağın yükseltisinin belli edildiği detay tasvirlerle sahiptir. Ancak diğer eserlerde olduğu gibi eserin gövdesi üzerinde başka bir tasvire yer verilmemiştir.

Münster Üniversitesi Arkeoloji Müzesi koleksiyonundaki örneklerde birinin ikonografisi de bugüne kadar tespit edilenler arasında benzersiz bir görünüm sunmaktadır (**Resim 21**)³¹⁹. Diğer örneklerle benzer üç doruklu bir dağ görünümünü yansıtan esere önden bakıldığında ön cephede ortada bir boğa kafası görülüyor. Yüzeyde ayrıntıların ayırt edilmesi zordur ancak hayvanın boynuzları ve uzun kafası açıkça görülebilmektedir. Boğa, boğa boynuzu betimlerinin Hititlerden süregelen bir kutsallığı temsil ediyor olması Argaios' ta Hitit kültür geleneğinin yaşıyor olmasına bir vurgu yapılabilmektedir³²⁰. Yine dağın zirvesinde bir kartal yer almaktadır.

Her üç eserin üzerinde de yer alan kartal tasviri Argaios ile kartal arasındaki ilişkinin sorgulanmasını zorunlu kılmaktadır. Zira kartal tasvirlerinin bugün Kayseri Müzesi eserleri arasında bağımsız plastik eserler olarak yer alıyor olması da kartal ve kutsallık olgusunun sorgulanmasını gerektirmektedir. Bu noktada dikkat çekici bir biçimde her üç eserde de kartal en yüksek zirvenin üzerinde durmaktadır. Bu durum öncelikli olarak pek tabi dağın yükseklik ve yüceliğine gönderme yapan bir durumdur. Ancak diğer yandan dağ ve doğa ilişkisi hatta kartal ve tanrılar arasındaki bağlantı gibi tartışmaları da beraberinde getirmelidir³²¹. Her ne kadar Von, kartal ve tanrı arasındaki ilişkinin belirsiz olduğunu dile getirirse de kartal ve gök tanrılar arasındaki ilişki ve bu gök tanrılarının dağlarla olan paralelliği bağlamında kartalın en yüksek zirvede tasvir edilmesi manidardır. Her tanrıyı ve tanrıçayı temsil eden atribüleri arasında kartalın Zeus' u temsil ediyor olması muhakkak onun gücünün bir göstergesidir. Arkeolojik buluntular üzerinde yer verilen betimlemelere de bakıldığı zaman bir kartalın dağın

³¹⁹ Archäologisches Museum der Universität Münster, Inv. 3413, Gesamthöhe: 7,8 cm; B: 6 cm; T: 3,3 cm. Vgl. Whybrew 2016, 931.

³²⁰ Darga, 1992: 134

³²¹ Von burada hayvan başının tanrının bir tezahürü olarak mı, yoksa onun doğa üzerindeki gücünün ve hâkimiyetinin bir simgesi olarak mı görülmesi gerektiği konusunda tam bir kaniya varılmadığını belirtiyor. Konunun ayrıntıları için bkz: Von, 2019: 265

üzerinde duruyor olması Zeus'un o dağın hâkimi olduğunu gösterebilmektedir³²². Diğer yandan yukarıda da değinildiği gibi Zeus'un bölge de doğrudan "*Argaios*" epithetiyle olan tapınımı onun doğrudan dağ ile özdeş bir inanç olduğunun da göstergesidir³²³.

Eserlerin tasvirleri kadar önemli olan bir başka hususta onların hangi işlevler ile kullanıldığıdır. Bu noktada bu bronz eserlerin bir tapınakta adak olarak mı, yoksa bir nevi ev aksesuarı olarak mı kullanıldığı tartışmalıdır. Andreas Hillert' a göre bu bronz örnekler tanrıya ait özel bir tapınağın parçası olarak yorumlanmıştır³²⁴. Pek çok açık soruya rağmen, küçük bronzlar Argaios' un anlaşılmasına önemli katkılar sağlamakta ve sikkelerden bilinen kült ikonografisine önemli ayrıntılar katmaktadır. Ayrıca bunlar, her durumda Argaios' a duyulan saygının bir ifadesidir ve belli belirsiz de olsa, motifleri şehrin seçkinleri tarafından belirlenen sikkelerden farklı bir kült aktörleri grubunu da ortaya koymaktadır. Küçük boyutları ve malzeme değerleri nedeniyle, küçük bronzlar açıkça popüler inanın kanıtıdır. Ele geçen küçük arkeolojik buluntular doğrultusunda dağa tapınmanın Kaisareia' da yaygın ve popüler olduğunu söylemek mümkündür³²⁵.

4.4.2. Alınlıklı Mezar Stelleri Üzerinde Argaios;

Kappadokia Bölgesi buluntuları üzerinde Argaios betiminin yer aldığı bir başka buluntu grubunu da mezar stelleri oluşturmaktadır³²⁶. Söz konusu steller genellikle gövdelerinde yazıt ve çelenk motiflerinin yer aldığı alınlıklarında ise tek ya da birden fazla üçgen alınlıklı, köşeli noktalı üçgenlere sahip mezar stelleridir³²⁷. Bazı istisnai örnekler de ise üçgen alınlıkların içerisinde yine üçgen motiflerine yer verilmiştir **(Resim 22-23)**. Konu üzerine kapsamlı bir araştırma yürüten Kara burada resim 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28 de olduğu gibi tekli ya da ikili olarak kullanılan üçgen motiflerinin stilize edilmiş Argaios dağı betimleri olduğunu dile getirmektedir ³²⁸.

³²² Hakman, 2012: 8

³²³ Hakman, 2017: 466

³²⁴ Hillert 2013, 61–74.

³²⁵ Von, 2019: 265

³²⁶ Kara, 2016: 307

³²⁷ Kara, 2016: 309

³²⁸ Weiss 1985, 40; Baydur 1994, 77 dn. 29. Stel, Malatya Müzesi'nde sergilenmektedir. Yüksekliği 76 cm. olmakla birlikte genişliği 23 cm. kalınlığı ise 14 cm.'dir. Malzeme olarak mermerden yapılmıştır.

Eserler üzerinde yer alan üçgen motifleri heybetli bir dağın yani Argaios' un temsilidir³²⁹. Hem sikkeler üzerinde hem mezar stelleri üzerinde yer alan ve stilize olarak betimlenen üçgen motiflerinin kaynağının, Erciyes' in zirvesinin karla keskinleşen yüzeylerinin belli edilmesinden kaynaklandığı ve bu haliyle motifin sadece Argaios' u yansıtan basit bir tasvir olduğu varsayılabilir.

Söz konusu stellerin dağılım alanlarına bakıldığında, Kayseri, Niğde, Nevşehir şehirleriyle sınırlı olduğu görülmektedir. Buda Erciyes ile bölge arasında kurulan ilişkiyi destekler niteliktedir. Diğer yandan aşağıda açıklanan örneklerle stilize Argaios Dağı tasviri olduğu düşünülen betimlerin etrafındaki bazı detaylarla da dağa ve kutsallığına gönderme yapan bazı unsurların varlığı da dikkat çekicidir. Stellerin tamamını ele almak mümkün olmamakla birlikte bazı özellikleriyle ön plana çıkan eserleri kısaca değerlendirmek yerinde olacaktır.

Niğde Müzesi' nde sergilenen ve malzeme olarak kireç taşından yapılmış birden fazla üçgen alınlığa sahip bir stel söz konusudur (**Resim 25**). Stelin yüksekliği 90 cm. genişliği 57 cm. kalınlığı ise 30 cm. şeklindedir³³⁰. Stel üzerinde yer alan üçgenlerin Argaios' u temsil etmesinin yanı sıra üçgenler arasında stilize bir şekilde betimlenen ağaç motifleri dikkat çekmektedir. Kara, söz konusu stilize ağaç betimlemeleri hayat ağacını temsil ettiğini ileri sürmektedir ve bunların antik kaynaklarda da aktarılan Argaios peyzajıyla ilişkili olabileceğini dile getirmektedir³³¹. Bölge hakkında yazan Strabon' un aktarımları da bu noktada önemli bilgiler sunmaktadır. Strabon' un ; *“Biraz ilerleyince içinde ateş çukurları bulunan ve birkaç stadion (177,4m.) uzunluğundaki volkanik araziyle gelir. Ayrıca elverişli gibi görünen bir şey de aslında tehlikelidir. Çünkü bütün Kappadokia'da hiç kereste olmadığı halde Argaios'un tüm çevresi ormanla kaplıdır.”*³³² Strabon' un bu aktarımı gereği Kara, Hayat Ağacı olabileceği ileri sürülen bu stilize motiflerin Argaios' un çevresinde yer

Alınlığın içerisine bakıldığında zaman kabartma yöntemiyle yapılmış üçgen motifleri yer almaktadır. Üçgenin çevresinde yine kabartma yöntemiyle yapılmış dairesel şekiller bulunur. Gövde de Hellence bir yazı yer almakla birlikte yazıtın hemen altında bir ödül çelengi vardır.

³²⁹ Durukan, 2017: 9

³³⁰ Kara, 2015: 263

³³¹ Kara, 2015: 442

³³² Strabon, XII: 538

alan ağaçları temsil edebileceğini de öne sürmüştür³³³. Bununla birlikte aynı araştırmacı, ağaçlarının varlığını Argaios' un aynı zamanda bir Doğa Tanrısı olmasıyla da açıklanabileceğini ileri sürmüştür³³⁴.

Kayseri Müzesi' nde sergilenen bir başka stel üzerinde ise üçgen Argaios betimlemelerinin yanında çiçek rozetleri ile şimşek betimlerine rastlanılmıştır (**Resim 26**)³³⁵. Pişmiş topraktan yapılmış bu örneğin üçgen alınlıklarının iç kısmında kabartma yöntemi ile yapılan çiçek rozetleri onlarında ucunda ise şimşek demetleri görülmektedir³³⁶. Eserde şimşek demetinin varlığı son derece önemlidir. Zira Yunan Pantheonu' na bakıldığında zaman şimşek demetleri baş tanrı Zeus' un atribüleri arasında yer almaktadır. Buradan yola çıkarak, üçgen motiflerinin Argaios' u temsil etmesi ve şimşek demetlerinin tanrı Zeus' u temsil etmesi muhakkak Kapadokya Bölgesi' nde dağ kültü açısından Zeus ile olan bir bağlantıyı göstermektedir. Benzer bir durumun yukarıdaki küçük buluntular başlığında ele alındığı gibi kartal ya da tanrı büstleriyle desteklenmesi de bu ilişkinin açık kanıtı niteliğindedir³³⁷.

Rozet, ağaç ya da şimşek kadar dikkat çeken bir başka motifte yine stellerde karşımıza çıkan lyra motifidir. (**Resim 24**)³³⁸. Lyra motifleri genellikle üçgen alınlıkların arasına betimlenmektedir. Bazı araştırmacılar Lyra motifini Argaios' un volkanik kraterlerinin stilize edilmiş hali olduğu görüşündedir³³⁹. Ancak Kara, stellerin üzerinde yer alan lyra motifiyle Argaios ve tanrı Apollon arasında kurulabilecek bir bağlantıya işaret etmektedir. Araştırmacı Argaios' un bölgenin en yüksek dağı olmasından ve birçok tanrının burada yaşadığına inanılmasından yola çıkarak tanrı Apollon' un da Argaios' ta yaşadığı kabul edilebileceğini dile getirmiştir³⁴⁰. Diğer yandan Kara, Strabon' dan edindiğimiz bilgiler ışığında Kapadokya sınırları içerisinde bir Apollon Tapınağı' nın varlığı ve Apollon Kültü ile alakalı Kapadokya Bölgesi' nde az da olsa bir tapınım söz

³³³ Kara, 2015: 442

³³⁴ Kara, 2015: 442

³³⁵ Takmer-Arslan-Önen, 2007: 177

³³⁶ Kara, 2017: 252

³³⁷ Konunun detayları için bkz: Hakman, 2017: 463-464-465-466-467

³³⁸ Kara, 2015: 441.

³³⁹ Kara, 2015: 441

³⁴⁰ Kara, 2015: 441

konusu olduğu göz önünde bulundurarak Argaios ve Apollon arasında ki ilişkiyi desteklemektedir³⁴¹.

Argaios ile alakalı olarak düşünölen, mezar stelleri üzerinde gösterilen bir diğer ayırt edici motif ise phallus motifidir. Tekil bir örnekte rastlanılan bu tasvir ters olarak betimlenen lyranın ortasında görölmektedir **(Resim 25)**³⁴². Stelleri değerlendiren Kara, Phallus motifinin Hellen Pantheonu' nda yer alan tanrı Hermes' in atriböleri arasında yer aldığını ve bunun sonucu olarak Hermes' in, Argaios' ta yaşayan tanrılar arasında olabileceğı düşöncesi akla öne sürmüştür³⁴³. Ancak paganizm söz konusu olduğunda phallos'un yalnızca tanrı Hermesle ilişkili olmayıp, genel anlamda bir bereket sembolü olarak ta kullanıldığını bilinmektedir. Dolayısıyla burada belki de yalnızca Hermes ile ilişkili bir göndermeden ziyade Argaios Dağı/tanrısı ile onun bölge kente sağladığı bereket ve bolluk vurgusu üzerinde de durulabilir.

Sonuç olarak; Argaios' un Kapadokya Bölgesi' nde kutsal kabul edilmesi çeşitli mezar stellerinde dağın betimlemelerine yer verilmesinin esas sebebidir. Kapadokya Bölgesi' ne has üçgen alınlıklar ve bu alınlıkların çevresinde yer alan dairesel betimlemeler Kapadokya Bölgesi' ne özgü betimlemeler olup yukarıda detayları ile sunulduğu gibi Argaios' u temsil ettiğini düşünölmektedir. Ancak burada üzerinde durulması gereken önemli bir hususta mezar stelleri ve Argaios arasındaki ilişkinin niteliğidir. Mezar stelleri bölgenin gömü gelenekleri ve ölü költü inançları bağlamında değerlendirebileceğimiz önemli bir grubu oluşturmaktadır. Üzerlerindeki yazıtlarla bölge halkının sosyal kimliği ve költürüne önemli kanıtlar sunan bu eserler aynı zamanda alınlıklarındaki stilize Argaios betimleri ile ilişkili olarakta Argaios Dağı ve ölü költü arasındaki bir ilişkiye işaret etmektedirler. Dağın tek başına yahut diğer kutsallarla birlikte vurgulanan tanrısallığı göz önünde bulundurulduğunda Argaios' un bölgenin ölü költü inançları içinde önemli bir mana taşıdığı anlaşılmaktadır. Özellikle üçgen motiflerinin Argaios' u temsil ediyor olması ve daha sonra incelenecek olan

³⁴¹ Strabon, XII: 2-6

³⁴² Kara, 2017: 254 Stel Kayseri Müzesi' nde sergilenmektedir. Yüksekliği 98 cm.genişliği 42 cm. Kalınlığı 13 cm.'dir. Malzeme olarak mermer kullanılmıştır. Stel üçgen biçimli çift alınlığa sahiptir. İki alınlık arasında kabartma yöntemi kullanılarak yapılmış bir lyra motifi yer almakla birlikte stelde 6 satırdan oluşan Hellence yazıt yer almaktadır.

³⁴³ Kara, 2017: 254

nümismatik eserler, sikkeler üzerinde betimleniyor olması Argaios' un tapınımına en önemli işaretler arasında yer almaktadır. Dağın heybetinin bir temsili olabilecek üçgen motifleri, üçgenlerin köşelerine eklenen yuvarlak motifler, koni biçimli tepe tasvirleri muhakkak bir dinsel ululuğun göstergesidir³⁴⁴. Bir diğer önemli husus ise lyra motifinin dağın volkanik kraterini temsil ediyor olmasıdır³⁴⁵.

4.4.3. Numismatik Buluntular Üzerinde Argaios Betimleri

Kapadokya sikkeleri söz konusu olduğunda Argaios betiminin Kaisareia Kent Sikkeleri' nde sıklıkla karşımıza çıkan önemli bir tasvir olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda onun, Argaios' un Kaisareia Kenti' nin sembol betimlerinden biri olduğunu ve kentle ilişkili diğer önemli inanç ve sembollerle birlikte özellikle sikkelerin arka yüz motifi olarak uzun yüzyıllar boyunca tercih edildiğini de söylemek mümkündür³⁴⁶. Buna göre en erken İÖ. 67/66 yılına tarihlendirilen Kaisareia otonom sikkelerinde arka yüz betimi olarak kullanılan Argaios betiminin sırasıyla; Kral Archelaus, Tiberius, Trajan, Hadrianus, Antoninus Pius, Marcus Aurelius, Lucius Verus, Commodus, Septimius Severius, Julia Domna, Caracalla, Pautella, Geta, Macrinus, Diadumenianus, Elagabalus, Severius Alexander, Gordianus III ve Tranquilina' nın ön yüz betimi olduğu imparatorluk kent sikkelerinin arka yüzünde karşımıza çıktığı ve betimin en son İ.S. 241 de görüldüğü bilinmektedir³⁴⁷. Bununla birlikte bu sevilen arka yüz motifinin kullanımında ise birbirinden farklı ikonografiler tercih edildiği de görülmektedir. Buradan hareketle bu başlık içerisinde daha önce farklı araştırmacılar tarafından da değinilen bu kapsam detaylandırılmaya çalışılacaktır. Argaios Dağı betimlerinin Kaisareia kent sikkeleri kapsamında tercih edildiği düşünüldüğünde ana odağımız da bu kentin sikke basımları olacaktır. Bu noktada B. Akbaş' ın *“Argaios Betimli Caesarea (Kayseri) Sikkelerinin İkonografik Açısından Değerlendirilmesi”* başlıklı yüksek lisans çalışması konunun değerlendirilmesi açısından belirleyici olmuştur. B. Akbaş; Argaios betimli sikkeleri Argaios' un gerçek görüntüsüne uygun betimler, küreye benzer betimler ve piramit betimler olarak 3 ana başlıkta ele almış ve akabinde ise Argaios' un ikincil figür olduğu yahut onunla birlikte

³⁴⁴ Durukan, 2012: 64

³⁴⁵ Durukan, 2012: 65

³⁴⁶ Akbaş, 2019: 27

³⁴⁷ Erkiletlioğlu, 2021: 219

betimlenen diğer figürleri ele aldığı alt başlıklar oluşturmuştur³⁴⁸. Sikkelerin oldukça uzun bir zaman dilimini kapsaması ve motifteki süreklilik, konunun anlaşılması ve ikonografik açıdan keskin ayrımların yapılmasını güçleştirmektedir. Bu nedenle ana amaçlarından biri kült ve ikonografiyi bir arada değerlendirmek olan bu çalışmada daha yalın bir alt başlıklandırmaya gidilecektir. Buna göre bu çalışma kapsamındaki sikkelerin ikonografik değerlendirilmesinde ele alınan ana başlıklar şu şekildedir; natüralist ikonografiye sahip Argaios Dağı betimleri, stilize ikonografiye sahip Argaios Dağı betimleri. Diğer yandan bu başlıklar içerisinde Argaios Dağı betimine eşlik eden obje, sembol ve diğer figürlerde dağın natüralist yahut stilize olma durumuna göre ilgili başlığın altında ele alınacaktır.

4.4.3.1. Naturalist İkonografiye Sahip Argaios Dağı Betimleri (Res. 29,30,31,32,33,34,35,36,37,38)

Argaios betimleri bazen gerçekçiliğini korurken bazen de oldukça stilize bir şekilde gösterilmiştir³⁴⁹. Bu tez kapsamında dağın gerçek görünümünü yansıtmaya çalışan gerçek görüntüsüne yakın olarak, genellikle merkezde bir yükselti ve yanlarında 2 yükselti şeklinde gösterilen ve yüzeyi üzerinde dağın volkanizmasını vurgulamak için detaylandırılmış örnekler natüralist grup olarak tanımlanmıştır. Naturalist betimlerde kendi içerisinde farklı görünümler sunmaktadır. Örneğin, dağın şekli bazen merkezdeki zirve daha konik ve yüksek olabileceği gibi bazı örneklerde ise üçlü zirve görünümünün daha vurgulu olması söz konusudur. Zira koni biçimli tepe betimleri, dinsel ululuğun bir yansımasıdır. Diğer yandan natüralist üslupta dağın üzerindeki volkanizma detaylarında da farklılıklar görülmektedir. Bazı örneklerde lav akıntılarına gönderme yapan detaylar bazılarında ise lav yığınları söz konusudur. Çeşitli palmet motiflerinin ise volkanik dağın patlamasının ardından oluşan görüntüye bir göndermedir. Bunların yanı sıra Argaios' a eklenen ikincil başka motiflerde söz konusudur. Bunlar, hilal motifi, başak buğdayı, boğa boynuzu gibi motifler tanrıları temsil edebileceği gibi çelenk, yıldız gibi motifler de söz konusudur.

Argaios tasvirleri, kent sikkeleri üzerinde ilk defa İ.Ö. 67-66 Yüzyıl' da karşımıza çıkmaktadır³⁵⁰. Belirtilen zamandan itibaren sikkeler üzerinde benzer tasvirler

³⁴⁸ Akbaş, 2019: 27

³⁴⁹ Akbaş, 2019: 27

³⁵⁰ Henseller, 2018: 26

betimlenmiştir. Argaios betiminin sırasıyla; Kral Archelaus, Tiberius, Trajan, Hadrianus, Antoninus Pius, Marcus Aurelius, Lucius Verus, Commodus, Septimius Severus, Julia Domna, Caracalla, Pautella, Geta, Macrinus, Diadumenianus, Elagabalus, Severus Alexander, Gordianus III ve Tranquilina'nın ön yüz betimi olduğu imparatorluk kent sikkelerinin arka yüzünde karşımıza çıktığı ve betimin en son İ.S. 241' de görüldüğü bilinmektedir³⁵¹.

Argaios tasvirinin karşımıza çıktığı ilk nümismatik eserlerden biri son Kapadokya Kralı olan Arkhelaos Dönemi' ne (İ.Ö. 36- İ.S. 17) aittir **(Resim 29)**³⁵². Söz konusu sikkenin ön yüzünde bir Gorgo başı yer alırken arka yüzünde kalkan ile kaplanmış olan bir Argaios betimi vardır. Diğer bir örneğe bakacak olursak yine aynı döneme tarihlendirilmekle birlikte ön yüzde miğferli bir Athena yer almaktadır. Arka yüzde ise kutsal Argaios' un tepesinde kanatlarını açmış bir şekilde kartal figürü yer almaktadır **(Resim 30)**³⁵³. Argaios' un gerçek görünümüne yakın betimlerde tıpkı Argaios da olduğu gibi bir ana zirve ve bu ana zirvenin her iki yanında daha küçük zirveler görülmektedir³⁵⁴.

Kronolojik olarak Argaios' un natüralist betimlendiği örneklendirecek olursak, İ.S. 14-37 tarihlerinde hüküm sürmüş olan imparator Tiberius'un Dönemi' ne ait bir sikke üzerinde, ön yüzde İmparator Tiberius yer alırken arka yüzde Argaios' un işlendiği görülmektedir **(Resim 31)**³⁵⁵. Bir diğer örnek İ.S. 47-48 tarihlerinde imparator olan Claudius Dönemi' ne aittir **(Resim 32)**³⁵⁶. Sikkenin ön yüzünde imparator Claudius yer alırken, arka yüzde ise defne yaprakları ile süslenmiş olan natüralist bir Argaios betimi yer almaktadır³⁵⁷.

Traianus Dönemi' ne ait bir sikke de dikkat çekicidir **(Resim 33)**³⁵⁸. Sikke üzerinde, Argaios, dorukta betimlenen bir krater, yamaçlara bakıldığı zaman kayalar ve birbirini

³⁵¹ Erkiletlioğlu, 2021: 219

³⁵² Kara, 2016: 305

³⁵³ Kara, 2016: 305

³⁵⁴ Akbaş, 2019: 27

³⁵⁵ Sydenham, 1933: no. 42

³⁵⁶ Sydenham, 1933: no. 60

³⁵⁷ Kara, 2016: 305

³⁵⁸ Baydur, 1994: 13

kovalayan hayvanlar yer alırken altta ise rozet benzeri bir motif bulunmaktadır³⁵⁹. Burada yer alan Argaios betimi oldukça gerçekçi bir şekildedir. Sikke üzerinde yer alan hayvan betimleri büyük olasılıkla dağın tanrısallığının bir göstergesidir³⁶⁰.

Antoninus Pius Dönemi'nden itibaren ana zirvenin tıpkı bir kule gibi yükseldiği dikkat çekmektedir (**Resim 34**)³⁶¹. Betim de Argaios' un ana zirvesi diğer zirvelere göre daha yüce görülmekle birlikte zirve noktasında bir üçgen yer almaktadır. Burada önemli bir husus, en tepeye bağımsız olarak yerleştirilmiş stilize üçgen motifinin mezar stellerinde (Res. 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28) ve stilize betimli sikkelerde (Res 39,40,41,42,43) de görülüyor olmasıdır. Birbirini doğrularcasına kullanılan bu betim dağın karla belirginleşen keskin yüz görünümünü ve asıl zirvesini temsil ediyor olmalıdır. Söz konusu betim Lucius Verus Dönemi'nden sonra karşımıza çıkmamaktadır³⁶².

Antoninus Pius' un Dönemi'ne ait bir diğer sikke örneğinde ise Argaios yine çok daha gösterişli ve konik tepeli bir şekilde betimlenmektedir (**Resim 35**)³⁶³. Dağın oldukça gösterişli bir şekilde gösterilmesi ve zirve noktasının konik biçimli işlenmiş olması dinsel bağlamda yüceliği temsil etmektedir³⁶⁴.

Lucius Verus Dönemi'ne ait bir sikkede Argaios'un tepesinde yer alan yıldız motifi dikkat çekmektedir (**Resim 36**)³⁶⁵. Hilal, yıldız, güneş gibi gök ile alakalı unsurların sikkeler üzerinde kullanımı, İ.Ö. 4. Binden Sümer, Mısır, Mezopotamya, Anadolu kültürlerinde karşımıza çıkmakla birlikte bazen bir arada bazen de ayrı ayrı görülmektedir³⁶⁶. Söz konusu figürler Anadolu'da, Hititlerden itibaren kullanılmaktadır³⁶⁷. Burada yer alan örnekte ki gibi Argaios'un zirvesinde yıldız motifine çoğu imparatorun bastırdığı sikkelerde yer verilmiştir³⁶⁸.

³⁵⁹ Baydur, 1994: 13

³⁶⁰ Baydur, 1994: 76

³⁶¹ Akbaş, 2019: 27

³⁶² Akbaş, 2019: 27

³⁶³ Baydur, 1994: 13

³⁶⁴ Lenormant, 1904: 1995

³⁶⁵ Baydur, 1994: 15

³⁶⁶ Akbaş, 2019: 32

³⁶⁷ Akbaş, 2019: 32

³⁶⁸ Akbaş, 2019: 33

Argaios ve yıldız motifine bir arada yer verilen bir başka örnek Commodos Dönemi'ne aittir **(Resim 37)**³⁶⁹. Ortada Argaios, Argaios'un zirvesinde ise bir yıldız motifi yer alır. Argaios Dağı ile birlikte betimlenen çeşitli motiflerden yola çıkarak kültü tek bir tanrıyla bağdaştırılmamasını göstermektedir. Yani Argaios zamanla başka tanrılar ile özdeşleştirilmiştir³⁷⁰. Göksel bir imge olan yıldız motifi de muhakkak tanrının göksel niteliğini gösterir³⁷¹. Argaios ile birlikte betimlenen yıldız motifini Septimus Severus Dönemi'nden bir sikke üzerinde de görebilmekteyiz **(Resim 38)**³⁷².

4.4.3.2. Stilize İkonografiye Sahip Argaios Dağı Betimleri (Res. 39-40-41-42-43)

Argaios' un sikkeler üzerinde karşımıza çıktığı diğer betimlemeleri ise stilize ikonografiyle tasvir edilen dağ betimleri oluşturmaktadır. Çalışma kapsamında stilize ikonografiye sahip Argaios betimlemeleri olarak tanımlanan grup; dağ olduğu belli olan ancak natüralist üslubun aksine onu tek zirveden ibaret yalın ve simgesel bir betimlemeyle ele alan tasvirleri içerecektir. Burada söz konusu olan grup; yarım küreye benzer tasvirler ve üçgen yahut piramit şeklinde yapılmış betimlerden oluşmaktadır³⁷³. Diğer yandan bu stilize tasvirlerde kendi içerisinde bazı farklı detaylara sahiptirler. Örneğin yarım küre betimleri; üç zirveli ya da üçgen betimlemelerin yerine ovalleştirilmiş bir şekilde karşımıza çıkmaktadır **(Resim 39- 40- 42)**³⁷⁴. Piramit ya da üçgen biçiminde tasvir edilen örneklerde ise bazen dağ tek zirve olarak dışta doğal bir görünümü yansıtmaya çalışsa da içte küre, boynuz ya da kapı gibi farklı detaylara yer verilerek tasvir edilmiştir. Burada dağın tekil zirvesi ve dıştaki volkanizmaya ya da belki de püskürtmeye gönderme yapan detaylar dağın doğal görünümünden uzak bir ifadeyi yansıtmaktadır. Bunların yanı sıra üç yüzü keskin çizgilerle belirginleştirilmiş yalın piramit görünümünde de üç köşeye de noktalar eklenmiştir **(Resim 43)**³⁷⁵.

³⁶⁹ Baydur, 1994: 15

³⁷⁰ Baydur, 1994: 77

³⁷¹ Baydur, 1994: 77

³⁷² Baydur, 1994: 16

³⁷³ Akbaş, 2019: 27

³⁷⁴ Akbaş, 2019: 146

³⁷⁵ Akbaş, 2019: 29

Argaios'un küreye benzer bir şekilde gösterildiği örnekler sikkeler üzerinde sadece Traianus Dönemi' nin gümüş sikkelerinde karşımıza çıkmaktadır (**Resim 39**)³⁷⁶. Ana zirve daire şeklinde gösterilmekle birlikte tabanda yine dört küçük daire yer alır. Yine Traianus Dönemi' nden başka bir örnekte ise; Argaios' un tam ortasında yer alan bir küre (**Resim 40**) ve kürenin üzerinde yer alan boynuza benzeyen bir figürdür (**Resim 41**)³⁷⁷. Bazı araştırmacılar bunu dağın kültürel önemiyle açıklamaktadırlar. Araştırmacılara göre bu motif belki de dağın doruklarında yer alan tünel ile bağlantılı olabileceğini ve tünelin yüksek bir noktada olmasından dolayı kültürel bir anlam ifade ettiği belirtilmektedir³⁷⁸.

Traianus Dönemi' ne ait başka bir sikke de ise çizgisel olarak belirtilmiş stilize kapı yer almaktadır (**Resim 42-43**). Piotrovski' ye göre bu şekilde stilize kapılar, Urartu döneminde yer alan ve tanrıların bu kapıdan geçtiklerini düşündükleri kapı ile ilişkili olabilmektedir³⁷⁹. Tünel betimlerinin bir boğa boynuzunu anımsatıyor olması çok eskiden gelen bir dağ tanrı inancını gösteriyor olmalıdır³⁸⁰. Argaios'un Hititler tarafından kutsal bir dağ olarak kabul ediliyor olması ve boğa boynuzunun Hitit'in Fırtına Tanrısı' nın atribülerinin arasında yer alıyor olması, boğa sembolünün dağ ile olan ilişkisinin Hititlerden süregelen bir gelenek olduğunu gösterir³⁸¹.

Argaios' un sikkeler üzerinde piramit şeklinde gösterilmesi Traianus Dönemi ile karşımıza çıkmakla birlikte genellikle bronz sikkeler üzerinde görülmektedir (**Resim 44**)³⁸². Bu tür sikke örnekleri kendi içerisinde iki gruba ayrılmakla birlikte ilk grupta sadece tarih belirtilirken diğer grupta ise tarihin yanında Bassus ve Hamullus Magistrat isimleri yer almaktadır. Esasında söz konusu isimlerin kökeni Tarsus' tan geldiği düşünülse de Sydenham' a göre bu tip sikkeler Caesarea'ya ait sikkelerdir³⁸³. Piramit motifi ise doğrudan Argaios' u temsil ediyor olmalıdır³⁸⁴.

³⁷⁶ Akbaş, 2019: 29

³⁷⁷ Akbaş, 2019: 27

³⁷⁸ Çevik, 2007: 176

³⁷⁹ Piotrovski, 1965: 42

³⁸⁰ Çelik, 2007: 176

³⁸¹ Akbaş, 2019: 29

³⁸² Akbaş, 2019: 30

³⁸³ Sydenham, 1978: 13

³⁸⁴ Durukan, 2012: 64

Sikkeler üzerinde yer alan üçgen ya da pramit formu obje olarak nitelendirilebilen basit üçgen motifleri'nin esasında Argaios' u temsil ettiğine tekrardan vurgu yapmak doğru olacaktır. Söz konusu üçgenlerin ya da pramit formu objelerin köşelerinde yuvarlak formu objelere yer veriliyor olması da yine Argaios ile bağlantılıdır (**Resim 43**). Diğer yandan koni biçimli tepe tasvirlerine yer veriliyor olması dinsel ululuğun bir göstergesidir³⁸⁵.

4.4.3.3. Her iki Üsluba Sahip Argaios Dağı Betimlemelerinin Tanrılar ve Dinsel Unsurlarla olan Betimleri

Sikkeler üzerinde Argaios ile birlikte betimlenen bazı mimari unsurlar da söz konusudur. Bu hususta antik toplumlarda ritüellerde önemli bir yere sahip olan sunaklar oldukça dikkat çekicidir. Sunaklar genellikle dikdörtgen, kare ya da silindir şeklindedir³⁸⁶. Roma İmparatorluk Dönemi' nde Caesarea Sikkeleri' ne bakıldığı zaman kutsal Argaios dağı genellikle yüksek kaideli dikdörtgen yapıya sahip bir sunağın üzerinde yer alır (**Resim 45-46-47**). Bazı sikkeler de ise Argaios Dağı sunağın içerisinde yer alır. Bu tür sikkeler de dikkat çeken unsur, sunağın üzerinde yer alan buğday başağıdır (**Resim 48**). Buğday başağının Argaios ile birlikte betimleniyor olması muhakkak dağın bereketliliğine bir vurgu niteliği taşır³⁸⁷.

Argaios' un bir arada karşımıza çıktığı bir diğer önemli mimari unsur ise tapınaktır. Tapınak içerisinde Argaios (**Resim 49**), Argaios' un önünde tapınak (**Resim 50**)³⁸⁸, tapınağın üzerinde Argaios, iki sütun arasında Argaios (**Resim 51**) ve tapınak alınlığı içerisinde yer alan Argaios (**Resim 52**) şeklinde betimlemeler karşımıza çıkmaktadır. Argaios'un tapınaklar ile betimlenmesi ise Commodus ile kendini göstermektedir³⁸⁹.

Roma İmparatorluk Dönemi' ne bakıldığı zaman Argaios' un birçok tanrı ile özdeşleştirildiği söylenilebilir³⁹⁰. Bu tanrılara Zeus, Helios, Men, Serapis, Mithras

³⁸⁵ Durukan, 2012: 64

³⁸⁶ Mikalson, 2009: 5-6

³⁸⁷ Akbaş, 2019: 45

³⁸⁸ Dağın eteğinde bulunan ve dört uzun çizgiden oluşan betim tapınağın stilize halini ifade etmektedir.

Bkz. Akbaş, 2019: 47

³⁸⁹ Akbaş, 2019: 46

³⁹⁰ Durukan, 2012: 70

örnek gösterilebilir³⁹¹. Buradan yola çıkarak Argaios’u temsil ettiği düşünülen üçgen alınlıkların, aynı dağda birleştirilen birden fazla tanrıyı temsil ettiği düşünülmekle birlikte söz konusu tanrıların Argaios Dağı’nda vücut bulup burada yaşadığı kabul edilmiştir³⁹².

Sikkeler üzerinde Argaios ile birlikte gösterilen bazı tanrılar yer almaktadır. Betimlemelerde oldukça yaygın olarak, ayakta duran bir erkek tanrı figürü karşımıza çıkmaktadır (**Resim 53**)³⁹³. Bilim insanlarına göre bazı farklı yorumlar olmakla birlikte Wroth, bu erkek tanrı figürünün Helios ya da tanrısallaştırılmış bir imparatoru temsil ettiğini belirtmektedir³⁹⁴. Ancak Cook’ a göre bu figür Hellenistik Zeus’ u temsil etmektedir³⁹⁵. Baydur ise bu figürün esasında dağ- tanrıyı temsil ettiğini ve dağın kişiselleştirilmesi olduğunu düşünmektedir³⁹⁶. Helios olarak da bilinen bu tasvir ilk defa Tiberius döneminde karşımıza çıkmaktadır. Helios’ un atribüleri arasında yer alan asa ve globus sikkeler üzerinde yer alan erkek tanrı tasvirinin Helios olduğu düşüncesini kanıtlar niteliktedir³⁹⁷.

Kappadokia Krallığı Sikkeleri’nde Apollon ve Argaios sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Esasında Apollon Kültü’ nün varlığını Kapadokya Bölgesi’nde, V. Ariarathes Dönemi’nde yapılmış olan tapınaktan bilmekteyiz³⁹⁸. Strabon’ dan edindiğimiz bilgilere göre, Kapadokya Bölgesi’nde yer alan Kataonia Apollon’ un tapınağının olmasından ötürü tüm Kapadokya halkının Apollon’ u kabul ettiğini öğrenmekteyiz³⁹⁹. Sozomenus’ tan edindiğimiz bilgiler ışığında ise İ.S. 4. Yüzyılda Caesarea’ da bir Apollon Patroos Tapınağı’ nın olduğunu öğrenmekteyiz⁴⁰⁰. Roma Dönemi Caesarea Sikkeleri’ ne baktığımız zaman tanrı Apollon, Argaios’ un üzerinde

³⁹¹ Durukan, 2012: 70

³⁹² Duru, 2012: 70

³⁹³ Tanrı ayakta, çıplak ve hafif sola yönelmiş şekildedir. Sağ elinde ileriye doğru uzattığı bir globus, sol elinde ise bir asa yer almaktadır. Tanrı zaman zaman ışın tacıyla da betimlenmektedir Bkz. Akbaş, 2019: 34

³⁹⁴ Wroth, 1911: XXXIX

³⁹⁵ Cook, 1925: 980

³⁹⁶ Baydur, 1994: 77

³⁹⁷ Matern, 2002: 88

³⁹⁸ Tekin, 2008: 170

³⁹⁹ Strabon, 12.1.6

⁴⁰⁰ Sozomenus, V-4

oturur pozisyonda karşımıza çıkmaktadır (**Resim 54**). Tanrının elinde atrübülerinden biri olan defne dalı yer almaktadır⁴⁰¹. Apollon her ne kadar güneş ile bağlantılı bir tanrı olsa da tasvirlerde ışın tacı ile karşımıza çıkmamaktadır ancak Caesarea Sikkeleri üzerinde ışın tacı ile betimlenmiştir⁴⁰². Bunun sebebi muhakkak Helios ve Apollon' un özdeşleştiğini göstermektedir⁴⁰³. Tanrının Argaios üzerinde oturuyor olarak tasvir edilmesi de Apollon ve Argaios arasında ki ilişkiyi açıkça ortaya koymaktadır⁴⁰⁴.

Genellikle kartal atribüsü ile karşımıza çıkan bir diğer önemli tanrı ise Yunan dünyasının baş tanrısı olan Zeus' tur. Zeus, Olmpos' un zirvesinde oturmakla birlikte kartal, tanrının emirlerini yeryüzünde yaşayan insanlara iletmekle görevlidir⁴⁰⁵. Kapadokya Krallığı' na ait sikkelere bakıldığı zaman kartal, genellikle Argaios' un tepesinde karşımıza çıkmaktadır. Bazı tasvirler de ise bir ayağı uçuşa hazırlanıyor pozisyonunda olacak şekilde kalkıktır (**Resim 55**)⁴⁰⁶. Cook, kartalın Argaios' un tepe noktasında oluşu ve kartal betiminin Zeus' un temsilleri arasında yer almasından dolayı bu betimin Zeus olduğunu belirtmektedir⁴⁰⁷.

Helenistik Dönem Kappadokia/KAISAREIA sikkeleri incelendiğinde, sikkeler üzerinde Tykhe' ye yer verildiği görülmektedir. Bu dönem sikkelerinde ön yüzde Tykhe karşımıza çıkmaktadır (**Resim 56**). Roma İmparatorluk Dönemi Sikkeleri' nde ise yine tanrıça ön yüzde gösterilirken arka yüzde piramite yer verilmiştir (**Resim 57**)⁴⁰⁸. Commodus Dönemi' nden itibaren de sikkelerde tanrıçanın Argaios' u başlık olarak kullandığı görülmektedir (**Resim 58**)⁴⁰⁹. Bu tasvir tanrıçanın doğrudan Kaisareia kentinin koruyucusu ya da kaderini belirleyicisi olarak Argaios ile kurduğu yakın ilişkinin göstergesidir. Diğer yandan tanrıçanın bilinen ikonografisindeki surlu taç görünümünün Caisareia özelinde Argaios ile özdeşleşmesi tanrıçanın ikonografisi açısından da özel bir görünümü sunmaktadır.

⁴⁰¹ Powel, 2018: 197

⁴⁰² Sancaktar, 2016: 60

⁴⁰³ Sancaktar, 2016: 60

⁴⁰⁴ Akbaş, 2019: 38

⁴⁰⁵ Erhat, 2007: 294

⁴⁰⁶ Akbaş, 2019: 39

⁴⁰⁷ Cook, 1925: 980

⁴⁰⁸ Akbaş, 2019: 42

⁴⁰⁹ Akbaş, 2019: 42

Arkhelaos Dönemi'nde, Kapadokya Bölgesi'nde, Herakles Kültü'nün varlığı da söz konusudur⁴¹⁰. Caesarea Sikkeleri üzerinde Herakles hem tek başına tek başına hem de tekil bir örnekte Argaios ile birlikte de görülmektedir. Tanrının Argaios ile olan betimi Severus Alexander Dönemi'ne aittir **(Resim 59)**⁴¹¹. Sikke üzerinde Herakles ayakta ve saçları topuz şeklinde toplanmıştır. Tanrı bir mekân içerisinde betimlenmiştir ve bu mekânın üzerinde Argaios Dağı betimlenmiştir. Sağ elinde bir ağaç dalı / defne diğer elinde ise sopasını tutmaktadır. Tanrının elindeki ağaç dalının defne ile ilişkilendiren araştırmacılar bunu bölgede Herakles ile Apollon arasında kurulacak dinsel bir ilişkiye işaret olarak yorumlamaktadırlar⁴¹². Ancak bu durumu kanıtlayacak veriler yetersizdir.

4.4.4. Argaios Dağının Dinsel Özellikleri

İç Anadolu Bölgesi'nin en yüksek dağı olan Argaios Dağı, volkanik yapısıyla ön plana çıkan ve bu haliyle bölgenin yerleşim tarihi açısından da belirleyici olan önemli bir dağdır⁴¹³. Eski çağlarda insanlar söz konusu dağı kutsal olarak kabul etmişler ve bu kutsallığı Paganik Dönem'den Hristiyanlık Dönemi'ne kadar da yaşatmışlardır⁴¹⁴. Dağ tanrı inancına büyük önem veren Hititler, heybetiyle ululuğunu koruyan Argaios'u toplum inancı bakımında benimsemiştir⁴¹⁵. Hititlerin kutsal dağlarının isim değiştirerek Roma Çağları'na kadar kutsallığını koruduğunu göz önünde bulunduracak olursak, Argaios içinde aynı durum içerisinde olduğunu söylemek mümkündür⁴¹⁶. Bazı Hitit metinleri durumu destekler niteliktedir. Argaios'un zirvesine ulaşılan bir yol üzerinde Tekirbent köyünde ele geçen ve Hitit Hiyeroglif Dili'nde yazılmış olan bir yazıtta edinilen bilgiler ışığında, Orta Anadolu'da yer alan en yüksek dağ olarak, "*Tanrı Dağ Harhara*" olarak belirtilmektedir⁴¹⁷. Yazıtta geçen ismin "*harh*" kökü, Hititçe'de beyaz anlamına gelen harkis ile oldukça benzerdir⁴¹⁸. Buradan yola çıkarak, Hitit Kültürü'nde bilinen "*Hargas Dağı*" ile Grekçede beyaz-parıltılı dağ anlamına gelen "*Argaios*" aynı dağı temsil etmektedir⁴¹⁹. Akabinde dağın

⁴¹⁰ Wroth, 1911: XXXIV

⁴¹¹ Akbaş, 2019: 44

⁴¹² Akbaş, 2019: 45

⁴¹³ Özgür, 2023: 92

⁴¹⁴ Hakman, 2012: 129

⁴¹⁵ Baydur, 1994: 73

⁴¹⁶ Bittel, 1952: 25

⁴¹⁷ Bossert, 1954: 135

⁴¹⁸ Baydur, 1994: 73

⁴¹⁹ Baydur, 1994: 74

zirve noktasından yaklaşık olarak birkaç metre aşağıda, kayalıklara oyulmuş bir şekilde insan eli ile yapılmış olan bir tünel söz konusudur. Araştırmacılar bu tünelin günlük faaliyetler için yapılmadığını ve bir kült göstergesi olduğunu belirtmektedirler⁴²⁰. Buradan yola çıkarak Hititlerden süregelen bir dağ- tanrı inancının varlığını söylemek pekâlâ yerinde olacaktır. Hititlerin dağ tanrısı olan Namni'nin esasında Argaios' un Hurrice adı olabileceği düşüncesi de Argaios ile Hitit arasında ki bağlantıyı güçlendirmektedir.

Argaios oldukça uzak çevre yerlerden dahi görülebiliyor olmasından neredeyse ülkenin en kutsal simgesi haline gelmiştir⁴²¹. Tanrıların ulaşılması güç yerlerde yaşıyor olabileceği düşüncesi de muhakkak Argaios' un tanrıların mekânı olacağına işaret etmektedir.

Tıpkı Hellen Toplumu' nda olduğu gibi Pers hâkimiyeti sonrasında, Pers Toplumu da yüksek bir dağı kült merkezi olarak kabul etmiştir ve Argaios şüphesiz bu kült merkezi olmuştur⁴²². Perslerin bölgeye getirmiş oldukları dini inançlarından biri ise ateş kültü olmuştur. Ateş Kültü' nün, Argaios üzerinden yoğun olarak tapınım görmüş olması muhakkak Argaios' un volkanik bir dağ olmasından kaynaklanmaktadır. Pers Hâkimiyeti Dönemi' nde Mazaka' nın satraplık merkezlerinden biri oluşu bu durumla bağlantılıdır⁴²³. Ateş Kültü esasında Perslerin, Zerdüştlük İnancı ile oldukça benzerdir. İ.S. 4. Yüzyıl' a kadar Ateş Kültü' nün devam ettiği bilinmektedir⁴²⁴.

Hellen Mitolojisi' ne baktığımız zaman Argaios, '*Argaios-Oros*' olarak isimlendirilir⁴²⁵. Argaios-Oros, Kapadokya' nın baş tanrısı olarak kabul edilmektedir⁴²⁶. Kara Argaios' un insanlar tarafından kutsal sayılmasını şu şekilde belirtir;

⁴²⁰ Baydur, 1994: 74

⁴²¹ Erkiletlioğlu, 2019: 164

⁴²² Duranal, 2019: 29

⁴²³ Duranal, 2019: 31

⁴²⁴ Duranal, 2019: 31

⁴²⁵ Erhat, 1972: 226

⁴²⁶ Tekin, 2008: 176

“Argaios Dağı, Hellen mitolojisinde “Argaios Oros” olarak isimlendirilmektedir. Mısırlıların, Apollon’u Isis’in oğlu saymaları ve ayrıca Horus’un da Isis’in oğlu olması Argaios-Oros ile Apollon’un ilişkisi olabileceğini akla getirmektedir. Buradan da Argaios’un başlı başına kutsal bir tanrı olarak kabul gördüğü anlaşılmaktadır. Kappadokia’nın baş tanrısı olarak kabul edilen Argaios-Oros, antikçağ ikonografisinde çok çeşitlilikte yapılarak kült simgesi ve hükümdarlık arması olarak kullanılmıştır.”⁴²⁷.

Roma İmparatorluk Dönemin’ e bakıldığı zaman Argaios’ un birçok tanrı ile özdeşleştirildiği söylenilebilir⁴²⁸. Bu tanrılara Zeus, Helios, Men, Serapis, Mithras örnek gösterilebilir⁴²⁹. Buradan yola çıkarak Argaios’ u temsil ettiği düşünülen üçgen alınlıkların, aynı dağda birleştirilen birden fazla tanrıyı temsil ettiği düşünülmekle birlikte söz konusu tanrıların Argaios Dağı’ nda vücut bulup burada yaşadığı kabul edilmiştir⁴³⁰.

Argaos’ un halk tarafından saygıyla kabul ediliyor olması, özellikle sikkeler üzerinde bir yüzde dönem imparatorunun betimi diğer yüzde Argaios’ a yer verilmesinden anlaşılabilmektedir. Yani Argaios Dağı hem kült olarak önem taşımanın yanı sıra politik bir unsur olarak da kabul edilebilir⁴³¹. Roma İmparatorluk Dönemi’ nden sonra ki dönemler de hala Argaios’ un çeşitli arkeolojik buluntular üzerinde yer alıyor olması Antikçağ boyunca oldukça önemli bir yere sahip olduğunu gösterir⁴³².

⁴²⁷ Kara, 2016: 310

⁴²⁸ Durukan, 2012: 70

⁴²⁹ Durukan, 2012: 70

⁴³⁰ Duru, 2012: 70

⁴³¹ Kara, 2016: 311

⁴³² Özgür, 2023: 93

SONUÇ

Dağlar, hemen hemen her kültürün, inanç ve düşünce sisteminde oldukça önemli ve özel bir yere sahiptir. İnsanoğlu için dağların bu kadar kıymetli olması muhakkak onun yüceliği ve tanrı düşüncesi bağlamında tanrının ulaşılması zor yerlerde yaşıyor olmasından kaynaklanmaktadır. Bu durumda dağ, uzaktan bakıldığında heybeti ile ürküten görüntüsüyle, yakınına gidildiğinde insanı, gündelik dünyasının kargaşasından kurtaran bir sığınaktır. Dağlar önemli bir kült imgesidir ve içlerinde tanrının algılanıyor olmasıyla özeldir. Tanrı, görünmezdir ve ona ulaşabilmek mümkün değildir. Bu nedenle antik çağda dağ, bir yandan yüceliği ve göğe uzanmasıyla insan zihninde görünmez, ulaşılmaz ama heybetiyle bir tanrı gibi algılanırken, diğer yandan da görünmeyen ve erişilmez olan tanrının yaşadığı yer olarak düşünülür. Ve tüm bu tanrı-dağ ilişkisi gereği dağ, kültün yeri olarak seçilir.

Çağlar boyunca uygarlıklar tarafından dağlar, dini yaşamın merkezinde kalmayı başarmıştır. Kutsalın göklerin derinliklerinde yaşadığına inanmış ve dağları da -göğe olan yakınlığından kaynaklanıyor olmalı- tanrının yeryüzünde ikamet ettiği evi ya da yeryüzü ile gökyüzü arasında bir merdiven olarak düşünmüşlerdir. Yani yükseklik, sonsuzluk tanrının mekânı bazen de ise dağlar tanrının kendisi olarak kabul edilmiştir.

Tarih boyunca yaşanan kutsal olayların bir dağda gerçekleşiyor olması da yine dağın bir kült haline gelmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Şamanizm de, şaman öğretilerinin dağlarda tamamlanması, Hristiyanlıkta İsa' nın çarmıha gerilmesinin Golgotha Dağı'nda gerçekleşmesi, yine Golgotha Dağı' nda Âdemin yaşamının burada başlayıp burada sona ermesi, Musa Peygamber' e vahyin Sina Dağı' nda inmesi kıymetli örnekler arasında yer almaktadır.

Tanrısallığın ve kutsal olayların gerçekleşmesinin yanı sıra dağlar, bazı kültürler de dünyanın kozmik merkezi olarak da kabul edilmektedir. Örneğin; Hintlilerin kutsal dağları olan Meru ve Sümeru Dağları dünyanın merkezi olarak kabul edilmekle birlikte, Babil Mitolojisi' nde kozmik dağlar olarak kabul edilen zigguratlar, dünyanın kendisi olarak düşünülmüştür. Söz konusu kültürlerde yaradılışında, kutsal kabul edilen bu dağlarda gerçekleştiğine dair inanışlar söz konusudur.

Dağlara duyulan saygı ve sevginin yanı sıra bir korkunun da varlığından söz etmek mümkündür. Esasında insanoğlu zaten kutsal olarak düşündüğü her unsura karşı yaptıkları her hata sonucunda cezalandırılacaklarının bilincinde olarak korku duygusunu da ön planda tutmuştur. Dağların volkanik patlamalara dayalı olarak yaşanan felaketleri de tanrının bir cezası olarak kabul etmiş olmalılardır.

Kültürlerin dini inanç sisteminde yer alan tanrı ve tanrıçalar tıpkı insanlar gibi yerler, içerler, evlenirlerdi. Mezopotamya Kültürü’ nde de bu durum söz konusu idi. Mezopotamya politeist bir inanış içerisinde olmakla birlikte dağ kültü ile doğrudan alakalı tanrı ve tanrıçalara sahipti. Ninhursag “*Dağlık Ülkenin Kraliçesi*” olarak bilinirken Enlil ise “*Dağlık Ülke Hanı*” olarak düşünülürdü. Mezopotamyalıların baş tanrısı olan Marduk ise dağların yaratılışında önemli bir yere sahipti. Tiamat ve Marduk arasında gerçekleşen bir mücadele sonucunda Marduk’ un galip gelmesiyle birlikte Tiamat’ ın göğsünden büyük dağları yarattığının bilgisini veren Enuma Eliş Miti bu durumu destekler niteliktedir. Kültürde yer alan zigguratlar ise suni dağlar olarak kabul edilmiş ve tıpkı dağlar da olduğu gibi tanrının evi olarak düşünülmüştür **(Resim 2)**.

Yunanistan Coğrafyası’na bakıldığı zaman ise, bu coğrafya da etkin olan Minos ve Miken Kültürleri’ nde dağ inancı bağlamında veriler söz konusudur. Esasında Minos ve Miken Kültürü’ ne ait tanrı pantheonuna bakıldığı zaman birçok tanrı ve tanrıçayı kendilerine kutsal kabul etmişlerdir. Bu kutsallar hellen pantheonunda yer alan 12 büyük tanrı ve tanrıça ile özdeşleşmektedir. Örneğin; Diwe (Zeus ile bağdaştırılabilir), Era (Hera ile bağdaştırılabilir), Pasedaone (Poseidon ile bağdaştırılabilir), Atana Potinija (Athena ile bağdaştırılabilir), Pjawonwe (Apollo ile bağdaştırılabilir), Atemito (Artemis ile bağdaştırılabilir), Emaa (Hermes ile bağdaştırılabilir), Are (Ares ile bağdaştırılabilir), Apaitioji (Hephaistos ile bağdaştırılabilir), Diwonusojo (Dionysos ile bağdaştırılabilir)⁴³³. Ancak Minos Kültürü’ nde ana tanrıça olgusu ön plandadır. Buradan yola çıkarak kültürde tek bir büyük gücün olduğu düşüncesini akla getirebilmektedir.

⁴³³ Leeming, 2017: 76

Dağ kültü bağlamında Minosluların ana tanrıçası önemli bir yere sahiptir. Doğanın gücü ile doğrudan bağlantılı olan ana tanrıçanın muhakkak dağlar ile bir ilişkisi söz konusudur. Kültürde genellikle Ulu Ana olarak bilinen tanrıça, dağ anası ya da hayvanlar hakimesi olarak da anılmaktadır. Minos İnanç Sistemi'nde kült olaylarının gerçekleştiği yerler olarak dağ dorukları, yüksek kayalıkların tercih ediliyor olması da dağın kutsal yönü ile alakalıdır. Konuyu destekler nitelikte olan bir arkeolojik veri ise, Knossos' da ele geçmiş olan taş kabartma bir vazoya ait parçadır. Parça üzerinde yüksek bir dağın zirvesinde olan bir gencin, yine dağın zirvesinde konumlanan bir tapınak önünde elinde yiyeceklerin bulunduğu sepeti sunduğu görülmektedir (**Resim 3**). Yapılan araştırmalar ışığında kültüre ait 30'dan fazla -dağ ve mağara ile bağlantılı olarak- kutsal alan tespit edilmiştir.

Miken Kültürü'nde ise dağların kutsallığı hakkında doğrudan bilgiler elde edilememekle birlikte dağların önemine vurgu yapan bazı veriler söz konusudur. Kültürde insan ve dağ ilişkisine dair en önemli veriler Arachnaion Dağı'ndan gelmektedir. Dağda ele geçen, Miken Kültürü'ne ve başka kültürlerle ait pişmiş toprak heykelcikler, mühür taşları, bronz malzemeden yapılmış bıçak örnekleri bu dağda önemli ritüellerin gerçekleştirildiğini göstermektedir. Buradan yola çıkarak Miken Kültürü'nde de yine dağlarla olan bir kutsallığın varoluşunu söylemek mümkündür.

Yunan Dinsel İnanışında ise, Olympian olarak adlandırılan 12 büyük tanrı ve tanrıçanın '*yüksek dağ*' anlamına gelen kutsal Olympos Dağı'nda yaşıyor olması önemlidir. Söz konusu Yunan Pantheonu içerisinde baş tanrı, evrenin hükmedeni, her şeyin sahibi ve elbetteki Olympos Dağı'nın hükmedeni olarak Zeus düşünülmektedir. Esasında tanrı Zeus' un kökeni tartışma konusu olsa da, hangi coğrafya da olursa olsun dağlarla ve gök ile doğrudan ilişkilidir. Bu noktada aşağıda ele alınacak olan Anadolu Dinsel Geleneği' nin erken dönemleriyle ilişkili olarak ise Zeus' un özellikle dağlar bağlamında önemli olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin tanrının Menderes Magnesiası'nda ele geçmiş olan bir yazıtta konumuz bağlamında da dikkat çeken bir ifadeyle '*Dağ Tanrı*' olarak anıldığı tespit edilmiştir. Yine Lykia Bölgesi'nde de tanrının benzer bir biçimde "*Dağ Tanrı*" olarak tapınım gördüğü anlaşılmaktadır. Tanrının özellikle Lykia Bölgesi'nde ki varlığının erken bir gök tanrısı inancıyla ilişkili olduğu düşünülmektedir. Bu bağlamda bölgede Klasik Dönemi'nde önemli bir yere sahip olan

tanrı Trqqas'ın Klasik Dönem' in sonlarında yerini Yunan Tanrısı Zeus' a bıraktığı kabul edilmektedir. Tanrı Zeus gibi dağlarla ilişkili olan bir başka tanrı da Hephaistos'tur. Hephaistos, yanardağlardan çıkan lavların ve bu lavların sonucunda oluşan dumanların kaynağı olarak algılanılmıştır.

Anadolu coğrafyasına bakıldığı zaman ise, Hitit, Urartu, Frig kültürlerin de dağ önemli bir rol oynamaktadır. Hititler yeryüzünde olan her şeyin bir ruhu ve tanrısı olduğuna inanmışlardır. Tanrıların ulaşılması oldukça güç yerlerde ve sonsuzlukta yaşadıklarına inanmışlardır. Bu hususta dağlar önemli bir etken ve Hitit inancına göre tanrılar, muhakkak göklere en yakın yerlerde yani dağlarda yaşıyor olmalıydı. Zaman zaman ise, dağları doğrudan tanrının kendisi olarak kabul etmekteydiler. Dağ kültü inancının da Hititlere, Hurri ve Kizzuwatna toplumlarından aktarıldığı düşünülmektedir. Dağ tanrıları olarak ön plana çıkan isimler Nanni, Hazzi, Halwanna, Şarruma' dır. Dikkat çekici bir biçimde Şarruma aynı zamanda tanrının kendisi kabul edilen bir dağ olarak anılmaktaydı. Tasvir sanatına bakıldığı zaman dağ tanrılarının genellikle sakallı, bedenlerinin altları bir balık pulu şeklinde kat kat gösterildiği ve atribülerinin gürz ve topuz olduğu bilinmektedir (**Resim 6**).

Hititlerin baş tanrısı Teşub, Göklerin Hâkimi ve Fırtına Tanrısı olarak kabul edilmekteydi. Teşub kabartmalar üzerinde genellikle iki dağ tanrının üzerinde ayakta olarak betimlenirdi (**Resim 7**). Tanrının sağ elinde bir sopa sol elinde ise kurtuluşun kurtuluşun sembolü yer alır. Bu durum muhakkak Fırtına Tanrısı' nın gücünün bir göstergesi olmakla birlikte her şeyin hâkimi olmasından kaynaklanıyordu. Kabartma hakkında bir başka düşünce ise Fırtına Tanrısı' nın evinin dağlar olduğudur. Araştırmacılara göre Fırtına Tanrısı' nın üzerinde durduğu bu iki dağ tanrı Nanni ve Hazzi' dir.

Hitit Yazılı Belgeleri' nden yola çıkarak Hititlerin kabul ettiği başka dağlar da söz konusudur. Bunlar Boğazkale-Yazılıkaya, Alacahöyük-Kalehisar Tepesi, Kuşaklı Höyük-Kulmaç Dağı, Oymaağaç Höyük- Adatepe, Ortaköy-Ağılönü, Çadırhöyük- Çaltepe, Hatıp höyük- Hatıp Kayalıkları, Maltepe Höyük- Arısama Dağı olarak sıralanabilmektedir.

Urartu Kültürü’ nde ise doğrudan dağ kültü adı altında bir veri söz konusu olmasa da Meher Kapı Yazıtı’ nda (**Resim 16**) yer alan 79 tanrının olması ve bu tanrılar içerisinde dağlarla, göllerle kişiselleştirilen tanrılara yer verilmesi önemli bir noktadır. Konu bağlamında tanrı Suinina doğrudan dağlarla ilişkilendirilen bir tanrıdır. Haricinde Urartu Dinin’ de kutsal törenlerin, festivallerin, tapınımların gerçekleştirildiği kutsal alanlar olarak dağ silsilelerine bağlı yüksek kayalıkların tercih ediliyor olması yine dağa duyulan saygı ve kudretin göstergesidir. Kaya içlerine oyulmuş olan nişlerin ise antik toplum tarafından yalancı kapı, kör kapı, dağ kapıları gibi ifadelerle anılıyor olması ve tanrıların bu dağ kapılarının içinden çıkacakları inancı önemli bir husustur.

Frig Kültürü’ nde ise dağ kültü ile doğrudan bağlantılı olan ana tanrıça inancıdır. Tanrıçaya verilen epithetler ya da tanrıçanın dağlık alanlarda ki kutsallığı bu bilgiyi destekler niteliktedir. Tanrıça Kybele ismiyle anılmakla birlikte Matar, Mater Areyastin – Mater Kubileya ve kaya kadın anlamına gelen Agdistis isimleri ile de bilinmektedir. Mater Kubileya doğrudan “*dağın*” anlamı taşımakla birlikte tanrıçanın dağların koruyucusu olduğu düşünülmektedir. Tanrıçaya tapınımlar yine dağlık alanlar da gerçekleşmektedir. Genellikle Tanrıça Matar’ ın betimlemelerinde ileriye doğru bir bakışının olduğu, dalga dalga işlenmiş uzun elbiseler giyindiğini tam anlamıyla yetişkin bir kadın olduğu görülmektedir. Gösterişli bir başlığa ve başlığının ardında yer alan bir duvaktan söz etmek mümkündür (**Resim 17**). Vurgulanması gerek önemli noktalardan birisi de dağ tapınının Anadolu da ilk kez Friglerle birlikte dişil bir inanç çerçevesi içerisinde ele alınmasıdır.

Anadolu’ da dağ kültü bağlamında ön plana çıkan ve yukarıda ayrıntılılarıyla ele alınan kültürler arasında özellikle Hititler’ den bu yana kutsal sayılan belki de en önemli dağ; Argaios Dağı’ dır. Argaios Dağı günümüz de Erciyes Dağı olarak anılmaktadır. Yine günümüz coğrafyasında İç Anadolu Bölgesi’ nde konumlanan, Kayseri İli’ nin güneyinde yer almaktadır. 3916 mt. Yüksekliği ile bölgenin en yüksek dağı olarak bilinir. Türkiye sınırları içerisinde değerlendirildiğinde ise ülkenin en büyük üçüncü dağı olmakla birlikte volkanik özelliğe sahip önemli bir dağ olma özelliğini eskiçağlardan buyana kaybetmemiştir. Dağ ilk defa günümüzden 25 milyon yıl önce volkanik bir patlama gerçekleştirmiştir. Söz konusu bu dönem Üst Miyosern’ e denk gelmektedir. Son olarak ise günümüzden 2 milyon yıl önce zaman zaman patlamalarla

kendini göstermesiyle birlikte çeşitli oluşumlar meydana gelmiştir. Karasivri, Lifos, Alıdağı, Yılanlı dağları bu dönemde gerçekleşen patlamaların yığındır. Cırgalan, Güzelyurt, Gesi çevresinde yer alan taş ocakları, Tomarza ve Develi’ de yer alan taş ocakları Erciyes Dağı’ nın bu dönemde ki püskürtmeleri sonucunda olan diğer oluşumlardır. Dağ şimdilerde sakinliğine korumaktadır. Ancak araştırmacıların ileri sürdüğü verilere göre, bu sakinlik onun tekrardan faaliyete geçmeyeceği anlamına gelmemektedir.

Argaios adının ilk defa karşımıza çıktığı yer Hitit Dönemi’ ne ait olan İmamkulu-Şimşekkaya ve Yazılıkaya kabartmalarıdır. Önceden de bahsettiğimiz üzere kabartmalar üzerinde; Kumarbi Destanı’ na uygun olarak, Hitit Fırtına Tanrısı’ nı dağ tanrısı olarak düşünülen Hazzi ve Nanni’ nin üzerinde durduğu tasvirler görülmektedir. Bilim insanlarına göre bu iki dağ tanrıdan biri olan Nanni’ nin esasında Argaios olduğu düşünülmekte ve onun Hititçe karşılığının ise Harkasos olduğu ileri sürülmektedir. Harkasos’ un kelime anlamının beyaz, gümüş gibi parlak anlamlarını taşıdığı bilinmektedir. Diğer yandan Kapadokya Bölgesi içerisinde ele geçmiş olan bir yazıttan edinilen bilgilere göre; söz konusu dağın Anadolu’ nun en yüksek dağı olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre; Tekirbent Köyü’ nde ele geçen bir Hitit hiyeroglif yazıtında bölgenin en yüksek dağı “*Tanrı Dağ Harhara*” olarak ifade edilmektedir. N. Baydur, “*Harhara*” kelimesinin kökünü temsil eden “*Harb*” kelimesinin, Hitit dilinde beyaz anlamına gelen “*Harkis*” kelimesi ile uyumlu olduğunu söylemektedir. Buradan yola çıkarak, Hitit geleneğinde yer alan “*Harkasos Dağının*” Grekçe bir kelime olan ve beyaz- parıltılı anlamına gelen “*Argaios*” ile aynı dağ olduğu belirtilir. Birçok kültürde olduğu gibi Hititlerinde kutsal zamanlarında ya da festivallerinde yüksek dağları seçiyor olmaları –ki bu durum tanrıya ulaşma duygusu ile doğrudan bağlantılıdır- bölgenin en yüksek dağı olan Argaios’ un da tercih edilen dağlardan biri olabileceğini akla getirmektedir. Nitekim Hititler’ in tanrıları ile bağlantı kurdukları bu özel zamanlarda Argaios Dağı’ nı seçiyor olmaları muhakkak ki Argaios’ un bu törenler de tercih ediliyor ve kutsal sayılıyor olmasından da kaynaklanmaktadır.

Argaios’ un kutsallığı dağın bulunduğu coğrafyada değişen siyasi egemenliğe ve bu egemenliğin dinsel algısına koşut bir biçimde bazı değişimlere uğramıştır. Buna göre özellikle Pers hâkimiyeti sonrasında da Pers halkı dağın kutsallığını kendi inanç sistemlerine uyarladıkları bilinmektedir. Bu noktada Perslerin kendi kültürlerinde

mevcut olan Ateş Kültünü dağ kültü inancıyla birleştirerek Argaios üzerinde ki tapınımlara devam ettikleri bilinmektedir. Ateş kültünün yaşaması için tercih edilen Argaios Dağı, muhakkak ki onun volkanik bir dağ olma özelliğinden kaynaklanmaktadır. Zira Strabon dahi dağın eteklerinden ateş çıktığını refere etmektedir. Strabon, esasında Argaios’ un ormanlık alanla çevrili olduğunu ancak alanın aşağı kesimlerinde yer alan volanik arazide ateş çukurları ve su kaynaklarının olduğundan söz etmektedir⁴³⁴. Bu haliyle Pers Kültürü’ nde yer alan Ateş Kültü ve Zerdüştlük İnancı ile Argaios’ un ortak bir noktada buluşmaları da son derece açıktır.

Yunan Mitolojisi’ ne baktığımız zaman Argaios, “*Argaios-Oros*” olarak isimlendirilir ve Kapadokya’ nın baş tanrısı olarak kabul edilmektedir. Roma İmparatorluk Dönemi’ ne bakıldığı zaman Argaios’ un birçok tanrı ile özdeşleştirildiği söylenilebilir. Bu tanrılara Zeus, Helios, Men, Serapis, Mithras örnek gösterilebilir.

Argaios hakkında bizlere önemli bilgiler sunan veriler arkeolojik buluntular ve sikkelerdir. Bununla birlikte ağırlıklı olarak bilgilerin sikkeler üzerinden alındığını söylemek mümkündür. Diğer yandan bronz figürinler ve mezar stelleri de Argaios betiminin yer aldığı arkeolojik buluntular arasında yer alır.

Bronz Argaios betimlerinde Argaios’ un sahip olduğu özelliklere vurgu vardır. Ortada yüksek bir zirve yanlarda ise daha alçak tepelerle Argaios betimlenirken zirvede kartala yer verilmiştir. Dağın volkanizmasını simgeleyen dalgalı hatlar mevcuttur. Diğer yandan onun tanrısallığı bazı örneklerde bir altının üzerinde oluşu ya da dağ üzerindeki bir boğa başı ile vurgulanmıştır.

Argaios Dağı betiminin görüldüğü bir diğer grubu da mezar stelleri oluşturmaktadır. Steller üzerinde Argaios’un keskin yüzeyini temsil eden üçgen motiflerine yer verilirken, yer yer üçgen motiflerinin köşelerinde yuvarlak motiflerin belirginleştiği görülür. Sikkelerle de paralellik gösteren bu tercih bölge de ölüm inancı bağlamında da Argaios’ un önemli olduğunu ortaya koyar.

⁴³⁴ Strabon, 12.2.7

Nümismatik eserler üzerinde Argaios dağı iki farklı şekilde karşımıza çıkmaktadır. Buna göre tez çalışması içerisinde bu ayrım dağın görece daha doğala yakın tasvir edildiği örnekler için “*natüralist*”, gerçeklikten uzaklaştığı örnekler için ise “stilize” olarak tanımlanmıştır.

Naturalist betimli nümismatik eserlerde yer alan örneklerde görüldüğü üzere dağın şeklinde bazen merkezdeki zirvenin daha konik ve yüksek olduğu örnekler gibi bazı örneklerde ise üçlü zirve görünümünün daha vurgulu olması söz konusudur (**Resim 34,35,36,37**). Zira koni biçimli tepe betimleri, dinsel ululuğun bir yansımasıdır. Dağ üzerinde lav akıntılarını temsil eden betimlemelere de yer verilmiştir. Diğer yandan dağ ile birarada betimlenen hilal, başak buğdayı, boğa boynuzu, çelenk, yıldız gibi başka motifler de söz konusudur. Söz konusu betim Lucius Verus Dönemi’nde karşımıza çıkmaktadır (**Resim 36**).

Dağın, sikkeler üzerinde stilize olarak betimlerine de yer verilmiştir. Stilize motifler de genellikle tek zirveden ibaret olan ya da simgesel betimlemelerle dağa vurgu yapılan örneklerdir. Yarım küre motifler ya da piramit motifleri Argaios’un stilize temsili olarak gösterilebilmektedir. Özellikle basit üçgen ya da piramit görünümünün dağın karla keskinleşen dağ zirvesini betimlediği anlaşılır. Zira hem sikkeler hem de mezar stelleri üzerinde yer alan bu betim, birbirlerini doğrularcasına Antoninus Pius Dönemi’ne tarihlenen bir sikkenin arka yüzünde Natüralist Argaios Dağ betiminin hemen zirvesi üzerinde belirir (**Resim 34**). Bu durum tez kapsamında öne sürdüğümüz üçgen/piramit görünümlü stilize motifinin dağın karla keskinleşen merkez zirvesini betimlediği görüşünü açıkça doğrular. Küre benzeri betimler sadece karşımıza Traianus Dönemi gümüş sikkelerinde karşımıza çıkmakla birlikte piramit betimleri ise ilk defa Traianus Dönemi bronz sikkelerinde görülmektedir. Sikkeler üzerinde yer alan üçgen ya da pramit formu obje olarak nitelendirilebilen basit üçgen motiflerinin (**Resim 43**) esasında Argaios’u temsil ettiğine -ki aynı betim steller üzerinde de karşımıza çıkar- yukarıda detaylarıyla değinildiği gibi tekrardan vurgu yapmak doğru olacaktır.

Sikkeler üzerinde Argaios ile birlikte betimlenen bazı mimari unsurlar da söz konusudur. Bu bağlamda sunaklar, tapınaklar, Argaios ile birlikte karşımıza çıkan

mimari öğeler arasında yer almaktadır (**Resim 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52**). Bu mimari usnurlarda Argaios bazen bir sunağın üzerinde bazen ise bir tapınağın içinde betimlenmiştir. Onun doğrudan tanrısal kabulünün anlaşılması açısından bu detaylar son derece dikkat çekicidir.

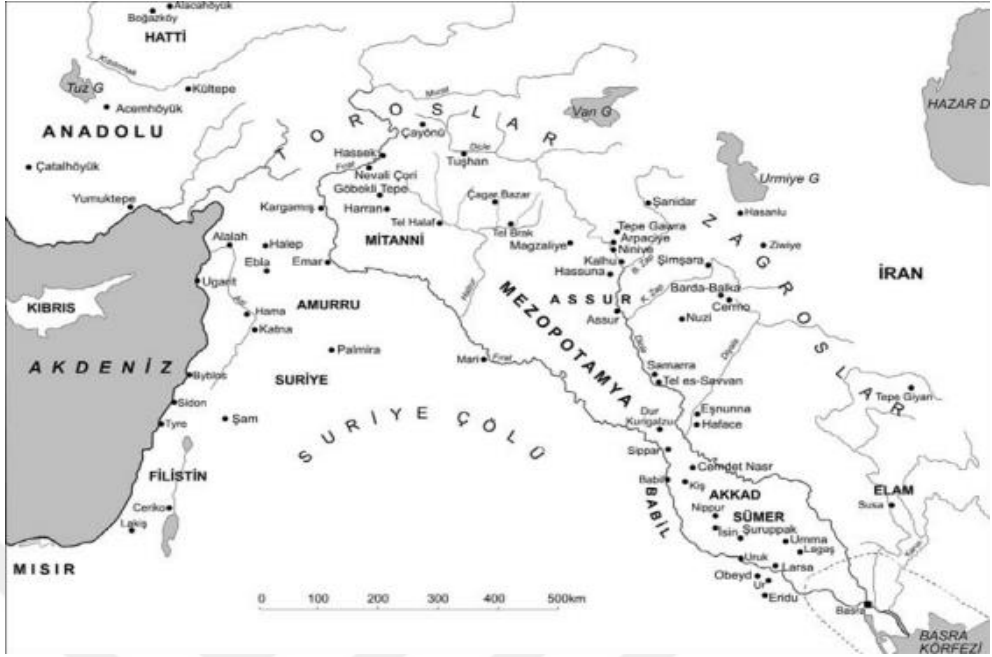
Kapadokya Bölgesi' ne ait sikkeler ve arkeolojik buluntular üzerinde Argaios' u temsil eden çeşitli atribülere de yer verilmiştir. Bazı steller üzerinde -özellikle çift alınlıklı olanlar- lyra, hilal, şimşek demeti gibi tanrısal atribülere yer verilmesi Argaios' un kutsallığını kuvvetlendirmektedir. Diğer yandan dağın üzerine yerleştirilen tanrısal figürlerin yanı sıra tanrıların kendileriyle bir arada tasvirleri de mevcuttur. Bu noktada Argaios ve onunla temas halinde betimlenen tanrıları şu şekilde sıralamak mümkündür; Helios, Apollon, Zeus, Tykhe, Herakles. Roma İmparatorluk Dönemi'nden itibaren Argaios'un başka tanrı ve tanrıçalarla bir arada betimleniyor olması söz konusu tanrıların Argaios Dağı' nda vücut bulup burada yaşadığını göstermektedir. Betimlenen tanrılar içerisinde yaygın olarak ayakta duran erkek figürü görülmekle birlikte bu tanrının Helios ya da Hellenistik Zeus olabileceği düşünülmektedir. Bu tasvir ilk defa Tiberius Dönemi' nde karşımıza çıkmaktadır. Roma Dönemi Caesarea sikkelerine baktığımız zaman betimlenen bir başka tanrı ise Apollon olmakla birlikte zaten Apollon Kültü' nün bölgede varlığını Kapadokya bölgesinde, V. Ariarathes Dönemin de yapılmış olan tapınaktan bilmekteyiz. Helenistik Dönem Kappadokia/KAÍSAREİA sikkeleri incelendiğinde, sikkeler üzerinde Tykhe'ye yer verildiği görülmektedir. Commodus Dönemi'nden itibaren de sikkelerde tanrıçanın Argaios'u başlık olarak kullandığı görülmektedir (**Resim 58**). Bölge de kabul edilen bir diğer kült, Herakles Kültü' dür ve Tanrı' nın Severus Alexander Dönemi' nden itibaren Argaios ile birarada betimleri söz konusudur.

Esasında Argaios Dağı, tanrının yaşadığı yer mi yoksa doğrudan tanrının kendisi mi olduğuna dair elimizde net bir veri söz konusu değildir. Bölgenin doğrudan etkisi altında olduğu Hitit Kültürü' nden itibaren dağlar hakkında ki düşünceler çeşitlilik göstermektedir. Herşeyden önce -dağın heybetinden kaynaklanıyor olacak ki- tanrının göğün derinliklerinde yaşıyor olabileceği düşüncesi egemendir. Çünkü dağın zirvesi tanrıya ulaşabilen tek yerdir. Diğer yandan ise, dağın yüceliği ve buna bağlı ürperticiliği onun doğrudan tanrının kendisi olarak kabul edildiği fikrini de ön plana çıkarmıştır. Bu tez çalışması kapsamında değinilen tüm veriler bir arada

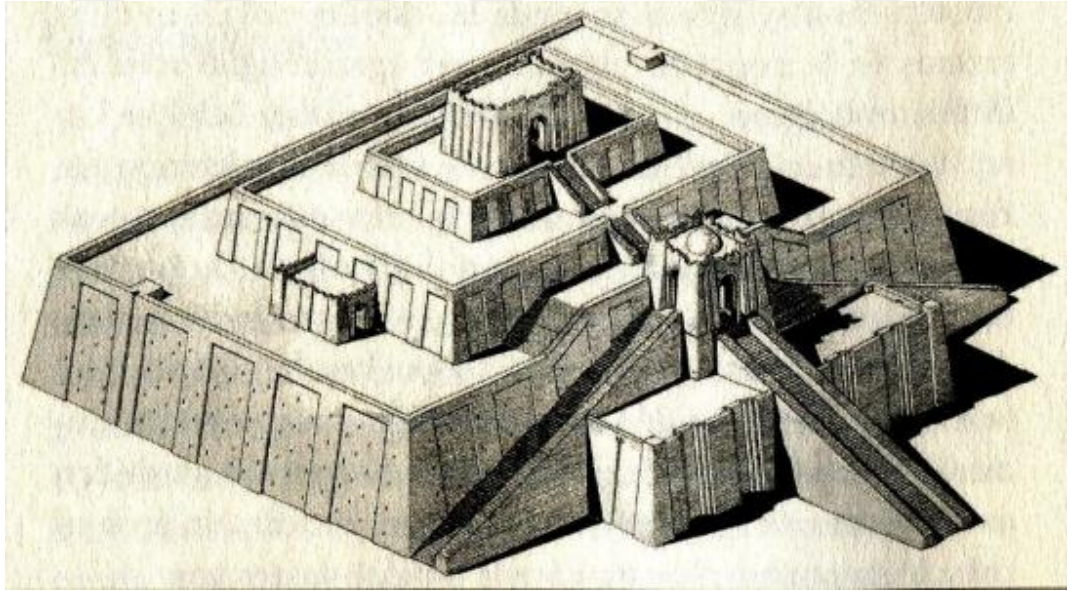
düşünüldüğünde gerek Hititlerde gerek ise bölgeyi egemenliği altına alan diğer kültürlerde (Pers-Yunan-Roma) Argaios Dağı hem kutsalın bulunduğu bir dağ hem de kutsalın kendisi olarak kabul edilmiştir. Dağa tek başına tanrı dağ denilmesi ya da onun “*Argaios-Oros*” ismiyle tanrılaşması bu noktada yazılı kaynaklarda dikkat çeken detaylardır. Diğer yandan bu durum arkeolojik materyaller üzerinde de doğrulanmaktadır. Dağın bir sunak üzerindeki ya da bir tapınak içindeki varlığı ona doğrudan bir dağ tanrı olarak duyulan tanrısal ilginin göstergesi; onun üzerinde çeşitli tanrıların gösterilmesi ise dağın özünde yahut üstünde yaşayan tanrılarla kutsal sayılması durumunu da açıkça ortaya koymaktadır. Buradan hareketle Argaios Dağı’nın Anadolu’ nun erken dönem kültürlerinden itibaren değişmeyen bir kutsallık anlayışına sahip olduğunu söylemek mümkündür. Belli ki; Anadolu’ da kültürler ve isimler değişse de kutsallığa dair izler özünü bir biçimde koruyabilmiştir.

Argaios; hem dağ, hem tanrı, hem de tanrının evidir. Bu bağlamda o, Anadolu dinsel geleneğindeki sürekliliğin de önemli bir temsilidir.

EKLER

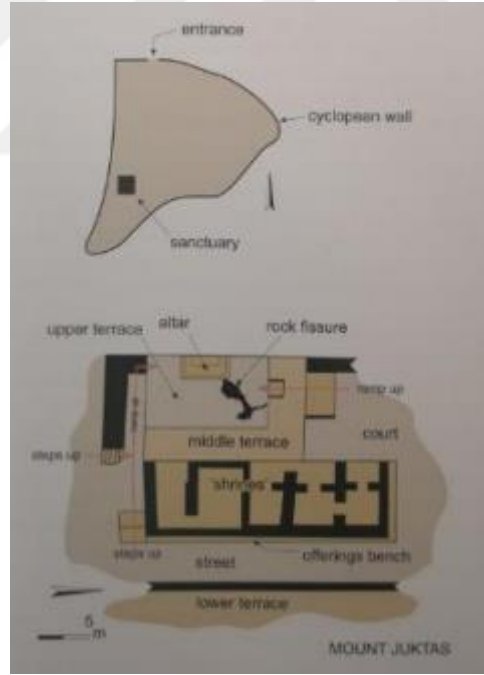
Resim 1. Eski Mezopotamya ve Yakın Çevresi (Köroğlu, 2012: 13)

Resim 2. Zigguratlara Bir Örnek “Ur Zigguratu” (Köroğlu, 2013: 90)

Resim 3. Knossos'ta Kırık Vazo Parçasında Yer Alan ve Bir Dağ Zirvesi Üzerinde Tapınağa Sunu Yapan Erkek Betimi (Alexiou, 1964: 126)

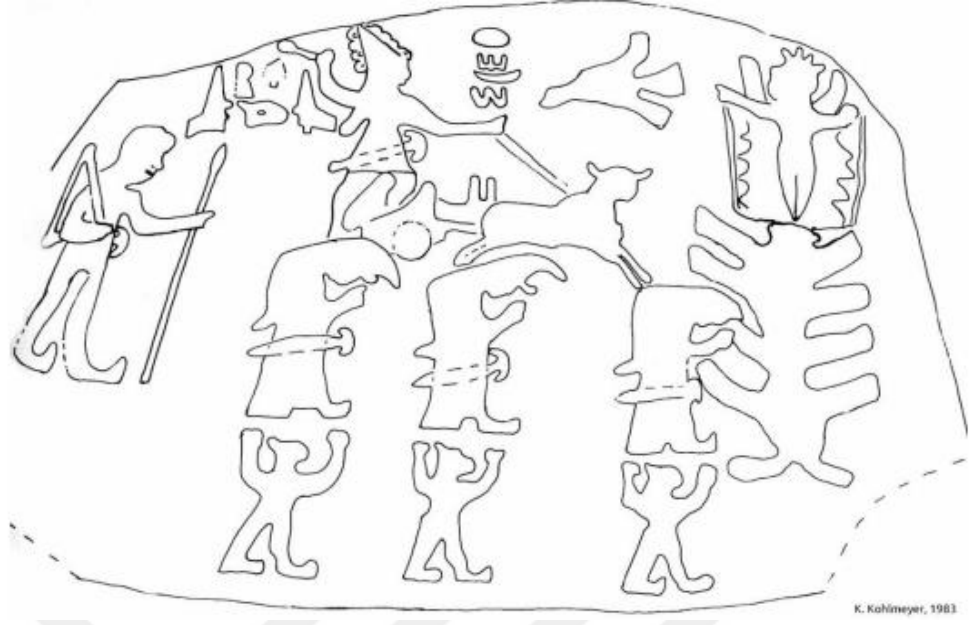
Resim 4. Juktas Dağı Planı (Wightman, 2007: 342)

Resim 5. Mikenai Sarayı Genel Görünümü (Mansel, 2014: 64)

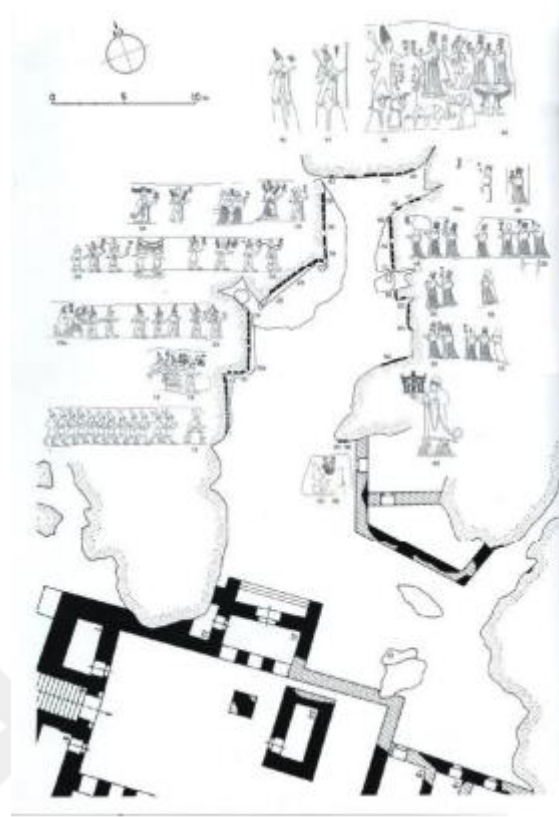
Resim 6. Dağ Tanrı Tasviri (Darga, 1992)

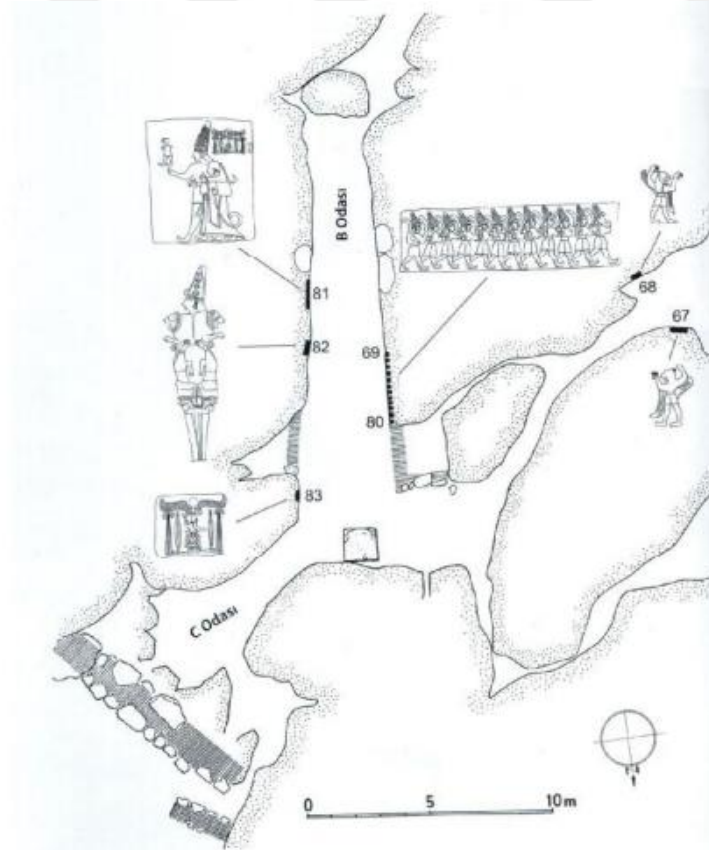
Resim 7. Fırtına Tanrısı'nın Dağ Tanrıları Üzerinde Gösterilmiş Çizimi (K.Kohlmeier, 1983)

Resim 8. Yazılıkaya'da Betimlenen Dağ Tanrıları (Çinar, 2012: 257)

Resim 9. Yazılıkaya A Odası Tanrı Figürleri Planı (Seeher, 2011: 32)

Resim 10. B Odasında Yer Alan Kabartmaların planı (Seeher, 2011: 100)

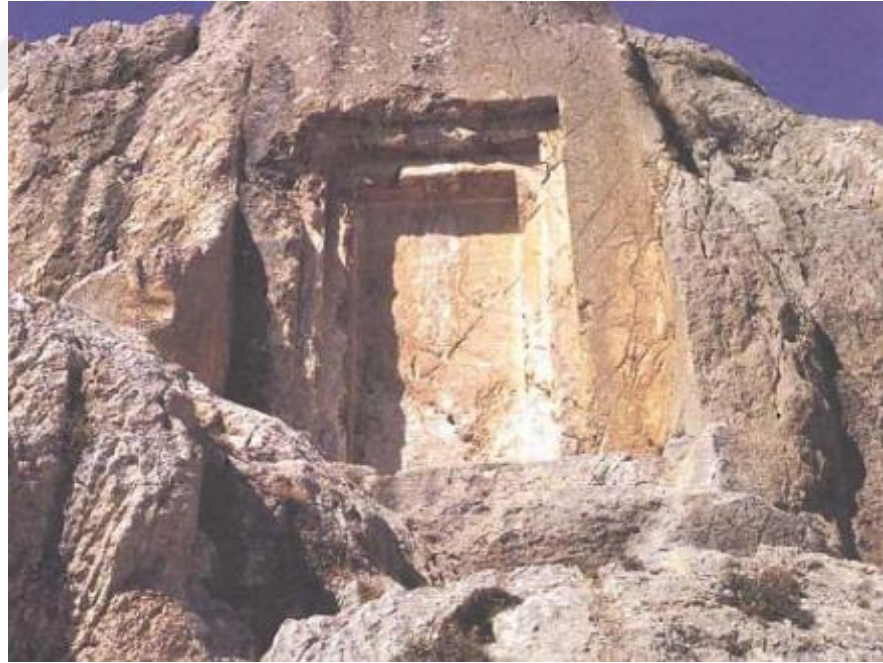
Resim 13. Oymaağaç Höyük (Bahar, Turgut, Küçük, 2018: 422)

Resim 14. Ağılönü (Bahar, Turgut, Küçük, 2018: 423)

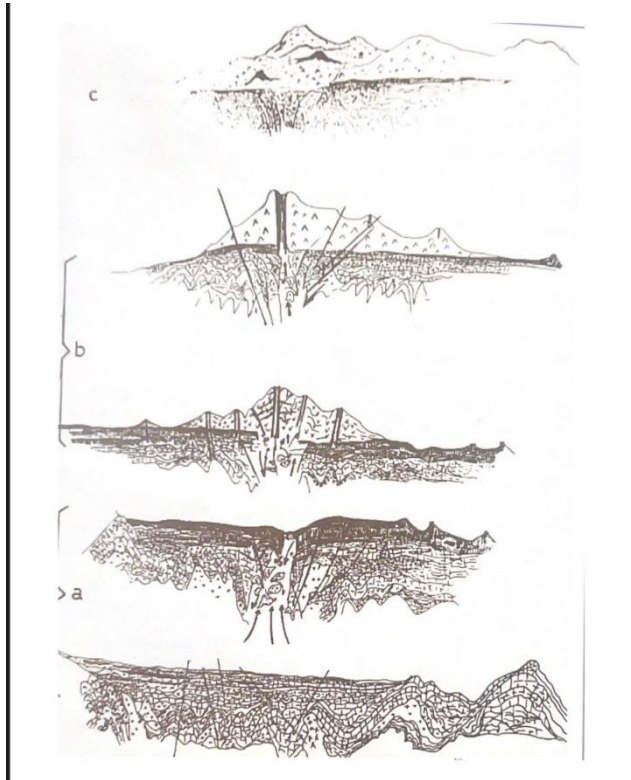
Resim 15. Çadırhöyük (Bahar, Turgut, Küçük, 2018: 423)

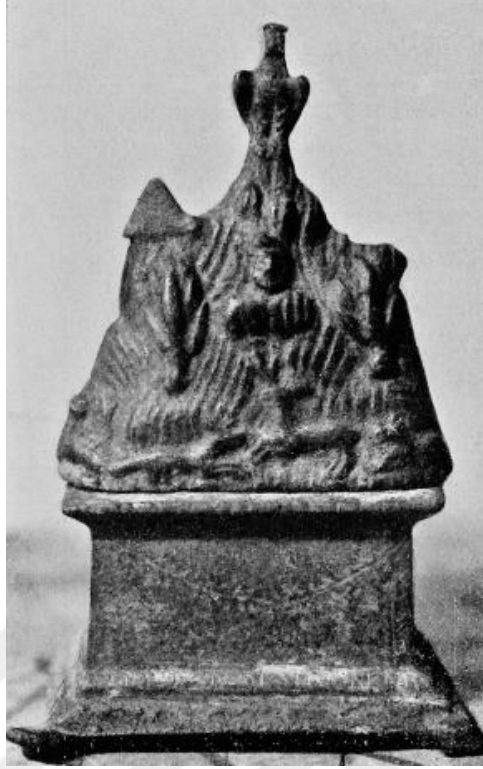
Resim 16. Meher Kapı Kutsal Alanı (Sevin, 2003: 196)

Resim 17. Anadolu Medeniyetleri Müzesi’ nde Sergilenen Tanrıça Matar (Arslan, 2016)

Resim 18. Erciyes volkanının üç safhalı gelişme safhası (Güler, 1995: 114)

Resim 19. Ayrı olarak İşlenmiş Bir Sunak Üzerinde Bronz Argaios (Bossert, 1942)

Resim 20. Zirvesinde Kartal Bulunan Bronz Argaios (Münster Arkeoloji Müzesi env. 3414 (@Archäologisches Museum der WWU Münster))

Resim 21. Zirvesinde Kartal Bulunan Bronz Argaios (Münster Arkeoloji Müzesi env. 3413
(@Archäologisches Museum der WWU Münster))

Resim 22. (Kara, 2015: 96)

Resim 23. Tek üçgen alınlıklı mezar steli (Baz, 2007: 257)

Resim 24. Üzerinde çift üçgen ve dairesel motiflerin yer aldığı stel (Kara, 2015: 246)

Resim 25. Birden fazla üçgen alınlığa sahip mezar steli (Kara, 2015: 264)

Resim 26. Çift üçgen alınlığa sahip mezar steli (Takmer-Arslan-Önen, 2007: 177)

Resim 27. Üçgen alınlıkların arasında, ters bir biçimde betimlenen Lyra motifli stel (Kara, 2015: 252)

Resim 28. Çift üçgen alınlıkların arasında, ters bir biçimde betimlenen Lyra motifli ve lyranın ortasında Phallus motifli stel (Kara, 2015: 253)

Resim 29. Kral Arkhelaos Dönemi' ne ait, Argaios betiminin ilk karşımıza çıktığı sikke örneği (Sydenham, 1933: no. 5)

Resim 30. Kral Arkhelaos Dönemi' ne ait, Argaios betiminin karşımıza çıktığı sikke örneği (Sydenham, 1933: no. 14)

Resim 31. Tiberius Dönemi' ne ait sikke örneği (Henseler, 2018: 41)

Resim 32. İmparator Claudius (MS 47-48) Dönemi' ne Tarihlenen Kaisareia Sikkesi (Sydenham 1933, no. 60)

Resim 33. Traianus Dönemi' ne ait bir sikke (Baydur, 1994: 13)

Resim 34. Argaios' un gerçek görünümüne benzer betimlenen Antoninus Pius Dönemi' ne ait bir sikke rneęi (Henseler, 2018: 230)

Resim 35. Antoninus Pius Dönemi' ne ait bir sikke (Henseler, 2018: 230)

Resim 36. Lucius Verus Dönemi' ne ait bir sikke (Henseler, 2018: 268)

Resim 37. Commodus Dönemi' ne ait bir sikke (Henseler, 2018: 304)

Resim 38. Septimus Severus Dönemi' ne ait bir sikke (Henseler, 2018: 46)

Resim 39. Argaios' un küresel bir şekilde betimlendiği Traianus Dönemi' ne ait sikke örneği
(Henseler, 2018: 123)

Resim 40. Argaios' un ortasında küre betimi olan Marcus Aurelius Dönemi' ne ait bir sikke örneği
(Henseler, 2018: 268)

Resim 41. Argaios' un ortasında boynuzu anımsatan figürün olduğu Caracalla Dönemi' ne ait bir sikke örneği (Henseler, 2018: 115)

Resim 42. Stilize bir kapı motifi bulunduran Traianus Dönemi' ne sikke örneği (Henseler, 2018: 129)

Resim 43. Argaios' un pramit şeklinde betimlendiği Traianus Dönemi' ne ait bronz sikke örneği (Henseler, 2018: 150)

Resim 44. Argaios' un yüksek kaideli bir sunak üzerinde betimlendiği Commodus Dönemi' ne ait bir sikke (Henseler, 2018: 310)

Resim 45. Argaios' un yüksek kaideli bir sunak üzerinde betimlendiği Severus Alexander Dönemi' ne ait bir sikke (Akbaş, 2019: 155)

Resim 46. Argaios' un yüksek kaideli bir sunak üzerinde betimlendiği Severus Alexander Dönemi' ne ait bir sikke (Akbaş, 2019: 158)

Resim 47. Sunağın içerisinde Argaios betimi olan Elagabalus Dönemi' ne ait bir sikke örneği (Henseler, 2018: 217)

Resim 48. Tapınak içerisinde Argaios betimi olan Septimius Severus Dönemi' ne ait bir sikke örneği (Akbaş, 2019: 149)

Resim 49. Argaios' un önünde yer alan tapınağın olduğu Marcus Aurelius Dönemi' ne ait sikke örneği (Henseler, 2018: 242)

Resim 50. Tapınak üstünde yer alan Argaios betimine örnek Commodus Dönemi' ne ait bir sikke (Henseler, 2018: 320)

Resim 51. İki sütun arasında yer alan Argaios betimli III. Gordianus Dönemi' ne ait sikke örneği (Henseler, 2018: 353)

Resim 52. Alınlık içerisinde yer alan Argaios betimli Elagabalus Dönemi' ne ait sikke örneği (Akbaş, 2019: 154)

Resim 53. Üzerinde erkek tanrı figürü bulunan Nero Dönemi' ne ait bir sikke örneği (Henseler, 2018: 70)

Resim 54. Argaios üzerinde oturan Caracalla Dönemi' ne ait Apollon (Henseler, 2018: 143)

Resim 55. Argaios'un zirvesinde kartal tasvirli Hellenistik Dönem'e ait bir sikke örneği (Akbaş, 2019: 145)

Resim 56. Ön yüzde Tykhe, Hellenistik Dönem sikkesi (Henseler, 2018, 2019: 142)

Resim 57. Ön yüzde Tykhe, arka yüzde piramit, Roma İmparatorluk Dönem Sikkesi (Akbaş, 2019: 146)

Resim 58. Commodus Dönemi' ne ait Tykhe'nin başında Argaios betimi olan bir sikke örneği (Henseler, 2018: 310)

Resim 59. Herakles ve Argaios' un bir arada betimlendiği Severus Alexander Dönemi' ne ait sikke örneği (Akbaş, 2019: 158)

KAYNAKÇA

- Akbaş, B. (2019). *Argaios Betimli Caesarea (Kayseri) Sikkelerinin İkonografik Açıdan Değerlendirilmesi*. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.
- Akçay, D. T. (2017). *Yunan ve Roma'da Ölü Kültü*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Akurgal, A. (1995). *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*. İzmir.
- Akurgal, E. (1962). *The Art of the Hittites*. Londra.
- Akurgal, E. (1977). Hattiler, Hititler ve Güneş Kursu. *Dergipark*, 419-421.
- Akurgal, E. (1989). *Anadolu Uygarlıkları*. İstanbul.
- Akurgal, E. (1997). *Anadolu Kültür Tarihi*. Ankara: Tübitak.
- Alexiou, S. (1964). *Minos Uygarlığı*. Çev: Elif Tül Tulunay. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Alkım, B. (1974). *Yesemek Taşocağı ve Heykel Atölyesinde Yapılan Kazı ve Araştırmalar*.
- Zeynep Sencan Özbilge Altınoluk, Z. S. (2005) “Lydia’da Bir Dağ Tanrısı: Tmolos “Bozdağ”, *Arkeoloji ve Sanat*, 119, s. 39-43.
- Altuncu, a. (2014). Sümerlerde Tanrı Anlayışı ve Tanrılar Panteonu. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 118-140.
- Andre-Salvini, B. -S. (2002). The Bilingual stele of Rusa I From Mowana (West-Azerbaijan, Iran), *SMEA*. 44.I, 5-66.
- Aprim, F. (2004). *Assyrians: The Continous Saga*. Indiana: Xliblis Publishing.
- Arı, A. G. (2019). *Mysia Olympos'undaki Kültler*. Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Bursa.
- Arslan, A. (2016). Anadolu Medeniyetleri Müzesinde Görülmesi Gereken 15 Frig Eseri. *Arkeofili*.
- Atik, N. (2004). *Anadolu'da Ana Tanrıça Kültünden Çok Tanrılı İnanca Geçiş*. *Sanat ve İnanç*. İstanbul: MGSÜ-TSTUAM Yayınları.
- Aygün, V. (2017). Eskiçağ Mezopotamyası'nda Tanrı Algısı. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 79-93.
- Bahar, H. (2010). *Eskiçağ Uygarlıkları*. Konya: Kömen Yayınları.
- Bar, S. (2001). *A Letter that has not been Read: Dreams in the Hebrew Bible*. New York.

- Baş, M. (2013). Dinlerde ve Geleneksel Türk İnanışlarında Dağ Kültü. *Çukurova Üniversitesi İlahiyet Fakültesi Dergisi*, 165-179.
- Başgelen, N. (2010). *Urartu Uygarlığı*.
- Baydur, N. (1970). *Kültepe (Kaneş) ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar*. İstanbul
- Baydur, N. (1994). *Anadolu' daki Kutsal Dağlar*. İstanbul: Graphis Yayınları.
- Baz, F. (2007) Die Inschriften von Komana (Hierapolis) in Kappadokien, Arı Matbaacılık, İstanbul.
- Beard, M. (2008). *Pompeii: The Life Of A Roman Town*. British : Profile Books.
- Belli, O. (1979). *urartu Sanatının Sosyo-Ekonomik Açından Eleştirisi Üzerine Bir Deneme*. Anadolu Araştırmaları, VI-1978, Edebiyat Fakültesi Bas. istanbul.
- Belli, O. (1982). *Urartular' da Hayat Ağacı İnancı*. Anadolu Araştırmaları 8.
- Belli, O. (1998). *Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*. İstanbul.
- Berens, E. (2011). *Antik Yunan Efsaneleri ve Roma Mitleri çev: Nisan Benzergil* . İzmir: İlya Yayınevi.
- Bigiç, E. (1982). Atatürk, Fakültemiz ve Kürsümüz, Sümerliler'in Tarihi kültür ve Medeniyetleri. *Atatürk' ün 100ç Doğum Yılına Armağan Dergisi*, 75-121.
- Bilgiç, E. (1984). *Urartulular*. Türk Ansiklopedisi, C.33, MEB, Ankara.
- Bilgin, N. (2004). *Felsefeden Ekonomiye Antik Yunan Dünyası*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Birecikli, F. (2010). Ana Hatlarıyla Friglerde Din. *DergiPark*, 215-229.
- Bittel, K. (1952). *Früchte Aus Der Antiken Welt*, Baden-Baden
- Bittel, K. (1956). Kappadokia'da Bulunan Bir Ateş Sunağı. *TAD VI*, 35-42.
- Bittel, K. (1976). *Die Hethiter*. Münih.
- Black J., G. (2003). *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü- Tanrılar, İfritler, Semboller*. İstanbul: Aram Yay.
- Bossert, H. (1942). *Alt-Anatolien. Kunst und Handwerk in Kleinasien von den Anfängen bis zum volligen Aufgehen in der griechischen Kultur*. Die ältesten Kulturen des Mittelmeerkreises 2.
- Bossert, H. (1954). “Die Hethitische Felsrelief Bei Hanyeri”, *Orientalia NS 23*, 129-147.
- Bottero, J. (2003). *Mezopotamya, Yazı Akıl ve Tanrılar*. Ankara: Çev. Mehmet Emin Özcan- Ayten Er, Dost Kitabevi.
- Brown, J. P. (1995). *Israel and Hellas* . Berlin.
- Bryce, T. (2002). *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*. Ankara: Dost Kitabevi.

- Can, Ş. (1994). *Klasik Yunan Mitolojisi*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Can, Ş. (2011). *Klasik Yunan Mitolojisi*. İstanbul: Ötüken.
- Chaput, E. (1941). Phrygie. Exploration Archéologique I. Géologie et Géographie Physique, Paris., *İstanbul Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü*.
- Claudias. (1930). *Carmina*. Çev. M. Platnauer, London.
- Cook, A.B. (1925). Zeus A Study in Ancient Religion Volume II. Cambridge: at the University Press.
- Çelikel, S. (1987). Anadolu Medeniyetleri Müzesindeki Bir Grup Urartu Mührü. *Anadolu Medeniyetleri Müzesi Yıllığı*.
- Çevik, N. (2007). *Dağlardaki Tanrılar ve Tanrı Dağlar. Belkıs Dinçol ve Ali Dinçol' a Armağan* . İstanbul: Ege Yayınları.
- Çilingiroğlu, A. (1994). *Urartu Tarihi*. İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları.
- Çilingiroğlu, A. (1997). *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*. İzmir: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı.
- Çilingiroğlu, A. (1998). "Urartu'da Tapınma ve Tapınma Yerleri" *Karatepe'deki Işık/ Light on Top of the Black Hill*. Studies Presented tu Halet Çembel, 229-239.
- Çınar, A. K. (2012). *Hitit İnanç Sistemi İçerisinde Yazılıkaya Tanrı Tasvirlerinin Değerlendirilmesi*. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Eskiçağ Tarihi), Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara .
- Çınar, A. K. (2012). *Hitit İnanç Sistemi İçerisinde Yazılıkaya Tanrı Tasvirlerinin Değerlendirilmesi*. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih (Eskiçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Darga, M. (1985). *Hitit Mimarlığı I Yapı Sanatı (Arkeolojik ve Filolojik Veriler)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Darga, M. (1992). *Hitit Sanatı*. İstanbul.
- Day, M. (2007). *100 Characters From Classical Mythology*. Barron's Educational Series, Boulevard.
- Demanuelli, P. M. (2015). *La Montagne, la vigne et la justice: images et langages des pouvoirs en Cappadoce a l'age du Fer*. . Entre permanences et mutations. Entre Orient et Occident. Paris: Ecole Pratique des Hautes Etudes.
- Demirci, K. (2017). *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş Tanrılar, Ritüel, Tapınak*. İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- Devreker, I. C.-J. (2008). *Pessinus: Ana Tanrıça'nın Kutsal Kenti çev. B. Avunç*. İstanbul.
- Dictionary, S. O. (1950). 'Cult Md.'. England.

- Dietrich, B. C. (1969). "Peak Cults and Their Place In Minoan Religion" *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*. 18(3): 257-275.
- Dılmas, K. (1982). *Tarih el-Hezara el-Avrupiya, çev. Tofik Vehbi, Mınşurat A'ivedat* . 2. Baskı, Beyrut.
- Duranal, S. E. (2019). *Antik Kaynaklar ve Epigrafik Belgeler Işığında Cappadocia Eyaleti Başkenti Kaisareia'nın Tarihi*. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Fakültesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul .
- Durmuş, İ. (2008). Sakalar ve Hunlar Dönemi'nde Anadolu'da Türk Varlığı. *Eski Ön Asya Uygarlıklarından Günümüze Anadolu'da Türk Varlığı, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara*, 87.
- Durmuş, İ. (2019). Kehanet. E. Y. L.Gürkan Gökçek içinde, *Mezopotamya'nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı* (s. 29). İstanbul: Değişim Yayınları .
- Durukan, M. (2012). *Kappadokia'da, Argaios Dağı Çevresinde Hellenistik-Roma Dönemi Mezarları ve Ölü Kültü*. Arkeolojive Sanat Yayınları, İstanbul.
- Duymaz, A. (2001). Kaz Dağları ve Sarıkız Efsaneleri. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* , 88-108.
- ECK., D. L. (2005). The Encyclopedia of Religion, "Mountains Md.". ABD, Thomson Gale Co., IX.
- Eco, U. (2012). çev. Leyla Tonyuç, *Antik Yunan*. İstanbul: Alfa.
- Eliade, M. (1994). *Ebedi Dönüş Mitosu*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Eliade, M. (1999). *Şamanizm İlkel Esrime Teknikleri*. çev. (İsmet Birkan). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Eliade, M. (2020). *Babil Simyası ve Kozmolojisi*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Eliade, M. (2020). *Dinler Tarihine Giriş*. İstanbul: Alfa .
- Elmar, S. (2009). *Antikçağ'da Anadolu*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Erdem, N. (2009). *Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle Anadolu Harekatı 1919-1923*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü, Doktora Tezi.
- ERGÜN, Ö. (2012), *Anadolu Uygarlıklarında Pişmiş Topraktan Yapılmış Kybeleler*, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, İzmir
- Erhat, A. (1972) *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Erhat, A. (1996). *Mitoloji Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Erhat, A. (2007). *Mitoloji Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

- Erhat, A. (2010). *Mitoloji Sözlüğü, 17. Basım*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Erhat, A. (2021) *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Erkiletlioğlu, H. (2019). *Kappadokia Krallığı ve Roma- Bizans Dönemi*. Kayseri: Melikgazi Belediyesi Kültür Yayınları.
- Erkiletlioğlu, H. (2021). *Kutlu Dağ Erciyes* . Kayseri: Melikgazi Belediyesi Kültür Yayınları.
- Erzen, A. (1978). *Çavuştepe I, M.Ö. 7.-6. Yüzyıl Urartu Mimarlık Anıtları ve Ortaçağ Nekropolü*. Ankara.
- Erzen, A. (1986). *Doğu Anadolu ve Urartular*. Ankara.
- Evans, S. A. (1930). *The Palace of Minos A Comparative Account of the Successive Stages of the Early Cretan Civilization as Illustrated by the Discoveries III*. Mac Millan and Co.
- Freeman, C. (2005). *Mısır, Yunan ve Roma, çev. Suat Kemal Angı*. Ankara: Dost Kitabevi.
- Friedell, E. (1999). *Antik Yunan'ın Kültür Tarihi çev. Necati Aça*. Ankara: Dost Yayınevi.
- Garcia, T. J. (2009). *Dioses-Montana en las Tradiciones India, Anatolia, Libvena*. 2:69-88.
- Gary, B. (2013). *Intrinsic and Constructed Sacred Space in Hittite Anatolia*. Heaven on Earth Temples, Ritual and Cosmic Symbolism in the Ancient World. ed. Deena Regavan. Chicago: The Oriental Institute of Chicago. 153-173.
- Gavaz, Ö. S. (2012). *Hitit Krallarının Kült Gezileri* . Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları.
- Gernot, W. (2015). 'The Sacred Landscape of Sarissa'. Sacred Landscapes of Hittites and Luwians Proceedings of the International Conference in Honour of Franca Pecchioli Daddi. eds. Anacleto D'Agostino, Valentina Orsi, Giulia Torri. Firenze: Firenze University Press. 93-99.
- Glendinning, M. (2007). *"Frig Pişmiş Toprak Mimari Levhaları" Friglerin Gizemli Uygarlığı*. İstanbul: YKY.
- Gorny, R. (2006). '2002-2005 Yılları Arasında Çadırhöyük'te Düzenlenen Arkeolojik Kazı Çalışmaları İkinci Bin Yerleşimleri (I). *İDOL Arkeologlar Derneği Dergisi* , 30:8-23.
- Gömeç, S. (1998). Şamanizm ve Eski Türk Tarihi. *PAÜ. Eğitim Fakültesi Dergisi*, 44-45.
- Gönçer, S. (1971). *Afyon İli Tarihi*. İzmir: Karınca Matbaacılık, Cilt 1,.
- Grimal, P. (2010). *Mitoloji Sözlüğü*. Yunan ve Roma, çev. S. Tamgüç, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

- Gurney, O. R. (1977). *Some Aspects of Hittite Religion*. Oxford : Oxford University Press.
- Gülen, M. (2023). Van Meher Kapı Kutsal Alanı'nın Yeniden Değerlendirilmesi ve Koruma Yaklaşımı için Bir Öneri. *Uluslararası İnsan ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 42-54.
- Güler, O. (1995). *Antikçağ İkonografisinde Erciyes*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Günaltay, M. Ş. (1987a). *Yakın Şark Elam ve Mezopotamya*. Ankara: TTK Yayınları.
- Gündüz, A. (2002). *Mezopotamya ve Eski Mısır*. İstanbul: Büke Yayınları.
- Gür, B. (2014). *Miken Uygarlığı ve Ahhiyawa*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Öznur Güzel, Ö. (2006) Dionysos Şenliklerinin Rönesans ve Barok Resim Sanatına Yansımaları, Yüksek Lisans Tezi, İ.Ü.S. B.E. İstanbul
- Güzeloğlu, S. (1996). *Tanrı Haldi'nin Başkenti Van ve Çevresine Tarihi ve Arkeolojik Bir Bakış*. İstanbul.
- Güzey, G. Z. (2022). İzmir'deki Kutsal Ziyaret Yerlerinde Dağ Kültünün İzleri. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 185-202.
- Haas, V. (1970). *Der Kult von Nerik: Ein Beitrag zur Hethitischen Religionsgeschichte*. Roma: Studia Pohl no 4.
- Haas, V. (1982). *Hethitische Berggötter und hurritische Steindamonen*. Verlag Philipp Von Zabern Mainz.
- Haas, V. (1994). *Geschichte Der Hethitischen Religion*. Leiden-New York-Koln: Brill.
- Hakman, M. (2012). *Kapadokya'da Zeus Kültü*, Gazi Üniversitesi, sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara.
- Hakman, M. (2013). Bir Anadolu Tanrısı Olarak Zeus'un Tabiat İle İlişkisi Üzerine Bir Gözlem. *Acta Turcica Dergisi*, Sayı 1, s. 1-18.
- Hakman, M. (2017). Identifica Of a New Cult In Cappadocia: Zeus Argaios. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 10, Sayı 54, 463-467
- Hakman, M. (2020). Kapadokya'da Kahraman ve Tanrı Herakles Kültü Üzerine Bir Değerlendirme. *Turkish Studies- Social Sciences* , 2543- 2560.
- Halil Altundaş, M. Ş. (2011). *Kur'an-ı Kerim Meali*. Ankara: Diyanet İşleri Bakanlığı Yayınları.
- Hamilton, E. (2006). *Mitologya, çev. Ülkü Tamer*. İstanbul: Varlık Yayınları.
- Hamilton, E. (2017). *Mythology: Timeless Tales of God and Heroes* . Black Dog & Leventhal Publishers, New York .

- Hansen, W. (2007). *Yunan ve Roma Mitolojisi* çev. Ümit Hüsrev Yolsal. İstanbul: Say Yayınları.
- Hasan Bahar, M. T. (2018). Hititlerde Yerleşim Yeri-Kutsal Dağ İlişkisi Üzerine Bir Mesafe Önerisi. *SEFAD*, (39): 403-424.
- Hasan Bahar, M. T. (2018(39)). Hititlerde Yerleşim Yeri- Kutsal Dağ İlişkisi Üzerine Bir Mesafe Önerisi. *SEFAD*, 403-424.
- Hawkins, D. (2006). Tudhaliya the Hunter. *The Life and Times of Hattuşili III and Tuthaliya IV Proceedings of a Symposium Held in Honour of J. De Ross. Leiden 12-13 Aralık 2003*, Oasten:49-76.
- Hawkins, J. D. (2015). *Hittite Monuments and Their Sanctity*. Sacred Landcapes of Hittites and Luwians Proceedings of the International Conference in Honour of Franca Pecchioli Daddi. eds. Anacleto D'Agostino, Valentina Orsi, Giulia Torri, Firenze: Firenze Universty Press 1-9.
- Von, H. (2019). *Natur Und Kult In Anatolien*. Ege Yayınları, İstanbul.
- Henseler, S. (2018). Münzen Von Kappadokian, Band I, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul
- Henseler, S. (2018). Münzen Von Kappadokian, Band II, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul
- Herodotos. (2002). *Historia*, çev.Müntekim Öktem . İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları .
- Herrero, B. L. (2009). The Minoan Fallacy: Cultural Diversty and Mortuary Behavior on Crete at the Beginning of the Early Bronze Age. *Oxford Journal of Archaeology*, 38(1): 29-57.
- Herva, V. P. (2006). "Flower Lovers, After All? Rethinking Religion and Human-Environment Relations in Minoan Crete" *World Archaeology*. 48(4): 586-598.
- Hesiodos çev. Azra Erhat, S. E. (2016). *Theogonia-İşler ve Günler*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Hillert, A. (2013). Hund und Löwe auf dem Altar. Anmerkungen zum ›traditionellen‹ Kult des Berges Argaios im römischen Kleinasien, in: W. Sonntagbauer – J. Klopff (Hrsg.), *Welt, Seele, Gottheit. Festschrift Wolfgang Speyer*. Salzburg 61–74
- Himmetoğlu, M. F. (2019). İmamkulu Kaya Kabartması'nın Kültürel ve İkonografik Tahlili. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 442-450.
- Hoffner, H. (1990). *Hittite Myths. Society of Biblical Literature*. ed. Gary M. Beckman. Atlanta Georgia: Scholar Press.

- Holm, N. G. (1988). *Einführung in die Religionspsychologie*. Göttingen: UTB Reinhardt Verlag.
- Homer. (1998). *İlyada*, çev. Azra Erhat, A. Kadir. İstanbul: Can Yayınları.
- Homer. (2012). *İlyada*. İstanbul: Kum Saati Yayınları.
- Hooke, S. H. (1991). *Ortadoğu Mitolojisi*, çev. Alaaddin Şenel . Ankara: İmge Kitabevi.
- İhsan Atasoy, Ü. Ş. (2012). *Kur'an-ı Kerimin Türkçe Meali*. İstanbul: Nesil Yayınları.
- Intagliata, E. E. (2019). Geç Antikçağ'da Tzanika'nın (Kuzeydoğu Anadolu) Sınır Savunma Sistemine İlişkin Notlar. *Dergipark*, 297-427.
- İplikçioğlu, B. (1994). *Esakiçağ Tarihinin Anahatları*. İstanbul: Bilim Teknik Yayınları.
- İplikçioğlu, B. (1997). *Eskibatu Tarihi I-Giriş, Kaynaklar, Bibliografya*. Ankara: TTK Yayınları.
- Kahraman, B. (2021). Hitit Panteonunun Tarihsel Gelişimi: Kültürleşme ve Senkretizm. *Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, İstanbul*.
- Kalkan, A. (2012). *Açık Alan Rekreatyonu, Doğa Sporları Yapan Bireylerin Bu Sporları Yapma Nedenleri: Antalya Örneği*. Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kapukaya, Z. (2018). İlyada Destanı'nda İda (Kazdağı). *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi* , 103-116.
- Kara, M. U. (2015). Kappadokia Bölgesi Mezar Stelleri. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi. İstanbul.
- Kara, M. U. (2016). Kappadokia Stelleri Üzerindeki Argaios (Erciyes Dağı) Betimlemesi. *Cedrus The Journal of MCRI*, 303-313.
- Kara, M. U. (2017). Kappadokia Bölgesi Mezar Stelleri Üzerindeki Tanrı Atribüleri Hakkında Değerlendirme. *Disiplinlerarası Akdeniz Araştırmaları Dergisi, Phaselis, Volume III*.
- Kayseri Yıllığı (1998); İl Çevre Değerlendirme Raporu
- Kirschbaum, E. C. (2004). *Asurlular*. İzmir: çev. Aslı Yarbaş, İlya Yayınları.
- Kıymet, K. (2013). *Hitit Kültüründe Hurri Etkisi*. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih (Eskiçağ Tarihi) Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara.
- Kloekhorst, A. (2008). *Etymological Dictionary of the Hittite Inherited Lexicon*. Leiden: Brill.

- Koç, İ. (2006). *Hititler*. Ankara: ODTÜ Yayıncılık.
- Kohlmeyer, K. (1983). *Felsbilder der hethitischen Großreichszeit," Acta Praehistorica et Archaeologica*. 15, 7-154 (86-90).
- Köroğlu, K. (2006). *Eski Mezopotamya Tarihi Başlangıcından Perslere Kadar*. İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Köroğlu, K. (2012). *Eski Mezopotamya Tarihi: Başlangıcından Perslere Kadar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 7. Baskı.
- Köroğlu, K. (2013). *Eski Mezopotamya Tarihi: Başlangıcından Perslere Kadar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kramer, J. B.-S. (2021). *Mezopotamya Mitolojisi çev. Alp Tümertekin*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kramer, S. N. (2002). *Sümerler- Tarihleri, Kültürleri ve Karakterleri*. İstanbul: Çev. Özcan Buze, Kabalcı Yayınları.
- Kuhrt, A. (2013). *Eski Çağ' da Yakındoğu (M.Ö. 3000-330) I-II*. İstanbul: çev. Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Kürşat Demirci, B. F. (2016). Ana Hatlarıyla Hitit Dini. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 20/1, 35-60.
- Lambert, W. G. (1982). The God Aššur. *Iraq*, Vol. 45, No. 1, 82-86.
- Landsberger, B. (1945). Sümerlerin Kültür Sahasındaki Başarıları. *A.Ü.D.T.C.F. Dergisi*, Cilt: III, Sayı: 2, s. 137-158.
- Laroche, E. (1980). 'Hurrilerde Ulusal Panteon ve Yerel Panteon' çev. Adil Alpman . *TAD XIII* 24, 115,122.
- Leeming, A. D. (2017). *A' dan Z' ye Dünya Mitolojisi*. Çev: Nurdan Soysal. İstanbul: Say Yayınları.
- Lenormant, F. (1904). *Montes Divini*, DA III 2, 1995-1997.
- Lissner, I. (2006). *Uygarlık Tarihi*. İstanbul: Çev. Adli Moran, Nokta Kitap.
- Lombardi, A. (1997). *II Culto Delle Montagne All'epoca di Tudhaliya IV: Continuità e Innovazione". Studi Micenei ed Egeo- Anatolici*. XXXIX. 1: 85 – 110.
- Lupack, S. (2010). "Minoan Religion" The Bronze Age Agean (ca. 3000-1000 BC), edited by: Eric H. Cline. *Oxford University, Press*: 251-262.
- Mansel, A. (2014). *Ege ve Yunan Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Marinatos, N. (1993). *Minoan Religion: Ritual, Image and Symbol*, University of South Carolina Press.
- Matern,P. (2002). *Helios und Sol*. İstanbul: Ege Yayınları.
- McNeill, W. H. (2005). *Dünya Tarihi*. Ankara: Çev. Alaeddin Şenel, İmge Kitabevi.

- Mehmet Kurt, E. B. (2019). Enlil Kültürün Mezopotamya Toplumlarının Siyasal ve Sosyo-kültürel Yapısına Etkisi. L. G. Okay Pek en içinde, *Mezopotamya'nın Eski  a larında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı* (s. 170). İstanbul: De i im Yayınları.
- Memiş, E. (1989). *Eski a  Türkiye Tarihi (En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar)*. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları.
- Memiş, E. (2006). *Eski a  Medeniyetleri Tarihi*. Bursa: Ekin Kitabevi.
- Memiş, E. (2007). *Eski a da Mezopotamya*. Bursa: Ekin Kitabevi.
- Memiş, E. (2013). *Eski a  Türkiye Tarihi (En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar)*.  izgi Yay.
- Meyer, M. W. (1987). *The Ancient Mysteries. A source Book of Sacred Texts: 3: The Anatolian Mysteries of the Great Mother and Her Lower, and the Syrian Goddess*. Philadelphia.
- Mielke, D. P. (2014). " ehirler ve Yerleşim Düzeni. Cities and Settlement Organization." *Hititler, Bir Anadolu İmparatorlu u, Hitties. An Anatolian Empire*. eds. M. Do an Alparslan- M. Alparslan. İstanbul: Yapı Kredi Yayınlar, s. 136-147.
- Mieroop, M. V. (2006). *Antik Yakındo u' nun Tarihi*. Ankara:  ev. Sinem G l, Dost Kitabevi.
- Mikalson, J.D. (2009). *Ancient Greek Religion*. Oxford: Blackwell Publishing.
- M ller, A.-K. (2002). 'Kuşaklı-Sarissa: A Hittite Town in the 'Upper Land'. Recent Developments in Hittite Archaeology and History Papers in Memory of Hans Gustav G terbocks. eds. K. Aslıhan Yener and Harry A. Hoffner Jr., Indiana: Eisenbrauns. 145-155.
- M ller, A.-K. (2015). "Planning a Sacred Landscape. Examples From Sarissa and Hattusa". *Sacred Landscapes of Hittites and Luwians Proceedings of the International Conference in Honour of Franca Pecchioli Daddi*. eds. Anacleto D'Agostino, Valentina Orsi, Giulia Torri. Firenze: Firenze Universty Press. 83-92.
- Mylonas, G. (1966). *Myceane and The Myceanen Age*. Princeton: Princeton University Press.
- Nilson, M. P. (1927). *The Minoan- Mycenaean Religion and its Survivol in Greek Religion*. Lund.
- Oates, J. (2004). *Babil*. Ankara:  ev. Farma  izmeli, Arkada  Yayınları.
- Olga Psychoyos, Y. K. (2015). *Mycenaean Cult on Mount Arachnaion in the Argolid*. Stockholm.
- Orosius. (1985). *Die antike Weltgeschichte in christlicher Sicht (Hristiyanlı a Göre Antik Dünya Tarihi)*  eviri ve notlar Adolf Lippold, Zürih, Münih .

- Ökse, T. (2006). Eski Önasya' dan Günümüze Yeni Yıl Bayramları, Bereket ve Yağmur Yağdırma Törenleri. *Bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 36:47- 68.
- Özbudun, S. (1997). *Ayinden Törene*. İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınları.
- Özdemir, B. Ş. (2016). *Tlos Tanrıları ve Kültleri*. Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi: Antalya.
- Özgür, T. (2023). *Eski Anadolu Coğrafyasında Dağ Kültü*. Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- Özkan, E. B. (2016). Antik Literatürden Örneklerle Akdeniz Dünyasında Kybele Kültü. *Dergipark*, 657-681.
- Özkan, S. (2002). Hititlerde "Fırtına Tanrısı" ile "Boğa Kültü" Üzerine Bazı Gözlemler ve Yorumlar. *Ankara Üniversitesi Akademi Arşiv Sistemi*.
- Özmen, S. S. (2016). Anadolu'da Ana Tanrıça Kybele Kültü. *Humanitas*, 381- 397.
- Palaima, T. G. (2004). *Sacrificial Feasting In The Linear B Documents*. Hesperia, s. 217-246.
- Parman, E. (2002). Ortaçağ'da Bizans Dönemi'nde Frigya (Phrygia) ve Bölge Müzelerindeki Bizans Taş Eserleri . *T.C. Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir*.
- Penglase, C. (2005). *Greek Myths and Mesopotamia* . USA and Canada: Routledge Press.
- Pınarcık, P. (2012). Urartu Krallığı'nın Tarihi Coğrafyası Hakkında Yeni Öneriler. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 459-482.
- Pınarcık, P. (2014). Urartuların Başkenti. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 56, 35-54.
- Piotrovskiy, B. (1965). *Urartu Dini*, çev. İsmail Kaynak. Ankara: DTCFD.
- Piotrovski, B.B. (1965). "Urartu Dini".(Çev. İ. Kaynak) DTCTF Dergisi 23, I-4.
- Polat, Y. (2009). Dağlık Phrygia Bölgesi Yerleşim Tiplerinin Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS) ile İncelenmesi. *Kültür Varlıklarının Belgelenmesi, Anadolu Üniversitesi Yayınları*, 104-118.
- Popko, M. (1994). *Zippalanda Ein Kultzentrum im Hethitischen Kleinasien*. Heidelberg: Universitätsverlag C.Winter.
- Powell, B.B. (2018). *Klasik Mitoloji*. (Çev. S.O. Çavuş). İstanbul: Bilge Yayınevi.
- Rafet Çavuşoğlu, H. B. (2019). *Van Çavuştepe Kalesi ve Urartu Nekropolü 2018 Yılı Çalışmaları, 41. Uluslararası Kazı Sonuçları Toplantısı*. Diyarbakır .
- Rein, M. J. (1996). *Phrygian Matar: Emergence of an Iconographic Type*. Leiden.

- Roller, L. (1988). *Phrygian Myth and Cult, Notes in the History of Art 7,3/4, Special Issue: Phrygian Art and Archaeology*. 43-50.
- Roller, L. E. (2007). 'Frig Dini ve Kült Uygulamaları' Friglerin Gizemli Uygarlığı . İstanbul: Y.K.Y.
- Rosenberg, D. (2006). *Dünya Mitolojisi*. Ankara: çev. Koray Akten vd., İmge Kitabevi.
- Rupp, D. (1976). *The altars of Zeus and Hera on Mt. Arachnaion in the Argeia, Greece'*, *JFA* 3:3, 261- 268.
- Rutkowski, B. (1986). *The Cult Places of the Aegean*. London.
- Salvini, M. (2006). *Urartu Tarihi ve Kültürü çev. Belgin Aksoy*. İstanbul : Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Sancaktar, H.(2016). Arykanda Akropolisi Kutsal Alanları ve Kültleri, Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi, Antalya.
- Savah, F. (2005). *Mavsuat Tarihi el-Adyan, Dar A'laddin* . 1. Baskı, Şam.
- Schirmer, W. (1982). *Hitit Mimarlığı, çev.Beral Madra*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Schwerteim, E. (2009). *Antikçağ'da Anadolu çev. Nuran Batu*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Seeher, J. (2011). *Taşa Yontulu Tanrılar, Hitit Kaya Tapınağı Yazılıkaya*. İstanbul.
- Selma Sözer, K. (2001). *Ana Tanrıça Gerçeği*. İstanbul: Arıtan Yayınevi.
- Sevin, V. (2001). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*. Ankara: TTK Yayınevi.
- Sevin, V. (2003). *Anadolu Arkeolojisi*. İstanbul: DR Yayınları.
- Sevinç, F. (2008). Hititlerin Anadolu'da Kurdukları Ekonomik ve Sosyal Sistem. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Isparta.
- SOLINUS, (1473). *Julius; De Mirabilibus Mundi*, Venice, Nicolaus Jenson.
- Somuncu, M. (2004). Dağcılık ve Dağ Turizmindeki İkilem: Ekpnomik Yarar ve Ekolojik Bedel. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 1-21.
- Somuncu, M. (2010). Kayseri Büyükşehir Belediyesi, Kayseri Ansiklopedisi, Erciyes Dağı mad. İstanbul. Cilt; 2.
- Sozomenus (1846). *Ecclesiastical History: A history of the Church inNine Books, from A. D. 324 to A. D. 440*. London: Samuel Bagster and Sons
- Sönmez, S. (2008). *Türklerde Dağ Kültü İnancı ve Altay, Tiva ve Şor Destanlarında Dağ*. Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı.
- Sproul, B. C. (2017). *Yaratılış Mitleri*. İstanbul: Hil Yayın.

- Strabon. (2000). *The Geograpy of Strabo*, çev. A. Pekman . İstanbul.
- Süel, A. (1995). *Ortaköy'ün Hitit Çağı'ndaki Adı* . Belleten. LIX,225, 276-283.
- Süel, A. (1998). *Ortaköy-Şapinuwa-Bir Hitit Merkezi*. TÜBA-AR. I:37-61.
- Süel, A. (2015). *The Religious Significance and Sacredness of the Hittite Capital City Sapinuwa*. Sacred Landscapes of Hittites and Luwians Proceedings of the International Conference in Honour of Franca Pecchioli Daddi. eds. Anacleto D'Agostino,Valantine Orsi, Giulia Torri: Franze: Franze Universty Press:101-111.
- Sydenham, E. A. (1933). *The Coinage of Caesarea in Cappadocia*. London
- Sydenham, E.A. (1978). *The Coinage of Caesarea in Cappadocia*. New York: AtticBooks.
- Şaroğlu, G. (2010). *Kappadokia, Pontos, Paphlagonia ve Kilikia Bölgelerinin Dağları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi, Antalya.
- ŞAROĞLU, G. (2013), “Antik Kaynaklarda Amanos ve Kasıon Dağı”, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C. 5 S. 9, ss. 59-69.
- Şirketi, K. M. (2014). *Kutsal Kitap, Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil)*. İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları.
- Taciser Tüfekçi Sivas, H. S. (2012). *Frigler Midas'ın Ülkesi'nde, Anıtların Gölgesinde*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Takmer, B.-Arslan, M.-Önen, N.T. (2007) “New Inscriptions from Kayseri Museum I”, *Gephyra*, Band 3, Ege Yayınları, İstanbul.
- Tarhan, T. (1986). *Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri. IX. TTK, I. Cilt, TTKB, Ankara*, 288-289.
- Tekçam, T. (2007). *Arkeoloji Sözlüğü*. İstanbul: Alfa yayınları.
- Tekin, O. (2008). *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tevrat, Tekvin*. (11). 1-9.
- Theierry, N. (2001). *LA CAPPADOCE DE L'ANTIQUITE AU MOYEN AGE*. Prepols Publishers.
- Tuna, C. (2002). *Kentten İmparatorluğa Anadolu'nun Eski Yerleşim Yerleri. Cilt 2, İletişim Yayınları, İstanbul*.
- Turgut, M. (2015). *Tarhuntaşşa'daki Su Kültü Mekanları. Tarihin Peşinde*, (14): 337-354.
- Turgut, M. (2019). *Minos Dininin Doğu Dinleriyle Etkileşimi, Ege Araştırmaları II. Girit Kültürü*, 85-108.

- Tüfekçi, T. (2007). *Batı Frigya'da Frig Yerleşmeleri ve Kaya Anıtlarının Araştırılması 'Friglerin Gizemli Uygarlığı'*. İstanbul: YKY.
- Tümer, G. (1994). *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: 9. Cilt, syf. 312-320.
- Türk Dil Kurumu Sözlükleri*. (1932).
- TYRIUS, Maximus. (1804). *The Dissertations*, volume 2, tr. Thomas Taylor, London, C. Whittingham.
- Uçankuş, H. T. (2000). *Tarih Öncesi Çağlardan Perslere Kadar Anadolu*. Ankara: K.B.Y.
- Uncu, E. (2011). *Eski Mezopotamya ve Yunan Dünyası'nda Din ve Tanrılar*. Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Tarih Anabilim Dalı, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Denizli.
- Ünsal, V. (2019). M.Ö. III: Binyılda Mezopotamya'da Yönetim ve Din. L. G. Okay Pekşen içinde, *Mezopotamya'nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı* (s. 54). İstanbul : Değişim Yayınları.
- Vassileva, M. (2001). *Further Considerations on the Cult of Kybele*. AS 51,: 51-63.
- Weiss, P. (1985) “Argaios/Erciyes Dağı - Heiliger Berg Kappadokiens Monumente und Ikonographie”. JNG 35 (1985) 21-57.
- Wightman, G. (2007). *Sacred Spaces Religious Architecture in the Ancient World, Ancient Near Eastern Studies, Supplement 22, Peeters*. Belçika.
- Wroth, W.W. (1911). *Catalogue of the Greekcoins of Galatia, Cappadocia, and Syria*. London: The Trustees.
- Yiğit, T. (1997). M.Ö. II. Binyıl Anadolu Kentlerinden Şamuha'nın Tarihi ve Lokalizasyonu Üzerine . *A.Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 30, s. 273- 287.
- Yıldırım, N. (2002). Çivi Yazılı Kayıtlardan Hellen Kaynaklarına Hazi'den Kasios'a Doğu Akdeniz'in Tanrılar Dağı "Kılıç Dağı". *Cedrus*, 1-21.
- Yıldırım, R. (1996). *Eskiçağ'da Anadolu*. İzmir: Meram Yayıncılık.
- Yusuf Polat, A. O. (2020). Yazılıkaya/Midas Anıtı: Anıtta Gözlemlenen Bozulmalar ve Koruma Önerileri. *Dergipark*, 103-121.
- Yücel, Ç. (2010). *Urartu Dini ve Tapınım Sistemleri*. Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Klasik Arkeoloji Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır.
- Zidan, C. (2012). *Hulusat Tarih el-Yonan ve el-Roman, Müsasat el-Hindavi*. 1. Baskı, Kahire.